СУЧАСНІСТЬ

ТРАВЕНЬ 1981 — Ч. 5 (245)

І. СВІТЛИЧНИЙ: Я — ДИСИДЕНТ

Ю. МИЛОСЛАВСЬКИЙ: ДОМІНО

О. СМОТРИЧ: КІЛЬКАНАДЦЯТЬ МІНІЯТЮР

Й. ГІРНЯК: РОЗДІЛ ІЗ СПОМИНІВ

Ю. ФІЯЛА: БЕЛЯ БАРТОК

М. КУНДЕРА: НА ЩО СТАВЛЯТЬ ЧЕХИ

П. САМОРОДНИЦЬКИЙ: ПАРАДОКСИ РОСІЇ

М. ГОРБАЛЬ: ЛИСТ З ТАБОРУ
ТА ІНТЕРВ'Ю

Л. ҐЛУЗМАН: ТРИ РОДИНИ

«SUČASNIST» — MAI 1981
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Микола Руденко

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

Мюнхен, 1978, 200 стор. Передмова Петра Григоренка. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Ця праця Миколи Руденка, відомого українського прозаїка і поета, основоположника Української гельсінкської групи, поширювалася в українському самвидаві кілька років перед його арештом. Засуджений в 1977 році на 7 років позбавлення волі й 5 років заслення, автор відбуває свій присуд у Мордовських таборах.

Ціна 8 ам. дол.

Євген Сверстюк

ВИБРАНЕ

Мюнхен, 1979, 275 стор. Упорядкування і передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Ліди Палій.

До збірки ввійшли 14 літературних есеїв автора, його останнє слово на суді в 1973 році та розповідь про нього Раїси Роснянської.

Репресований в Радянському Союзі, Євген Сверстюк найкраще відомий на Заході зі свого твору «Собор у риштованні».

Ціна 10 ам. дол.

Михайло Осадчий

QUOS EGO...

Мюнхен, 1979, 174 стор. Передмова Катерини Горбач. Обкладинка Ірини Івахів.

Збірка складається з двох частин: «Сонети Батьківщині» й «Елегії». Один з головних мотивів поезій Осадчого — туга за батьківщиною в ув'язненні на далекій чужині.

Ціна 6 ам. дол.

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ТРАВЕНЬ 1981
Ч. 5 (245)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001, U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріялів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I Czornij.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26 37 73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

digitized by ukrbiblioteka.org

Я — ДИСИДЕНТ

ДЕВ'ЯТЬ СОНЕТІВ

Іван Світличний

Миколі Руденкові

1.

Король був у реґаліях, а — голий,
А я — нікому пан, нічий слуга.
На рабську вірність я не присягав
Ніяким королям. Проте ніколи
Й на королівський сан не посягав.
Але — король був голий. Він глаголав
Таке, що ні на яку в світі голову...
А я зелений був, не осягав
Пророчистої мудрости і правди —
І був відлучений. Тепер я там, де
Макар і той телят не пас, і де
У вічній мерзлоті лежить тьма-тьмуща.
А чóму? Пóщо? Так, лише тому, що
Король був голий, я ж був дисидент.

2.

Я — дисидент. При всіх зрікаюсь віри
В живих богів, та ідолів, та будд.
Богове люблять бидло, твар, табун.
Богове спрагнуть послуху й офіри,
Їм світ — не світ, а кара, гріх, табу.
А я — невіра. Всі олімпські кліри
Мені до лямпочки. Нехай гуртом зі шкіри
Богове лізуть. На моїм горбу
Не виїдуть. Я — дисидент в законі.
Ви краще розпрягайте, хлопці, коні
Та пішака шмаляйте в свій едем.
Без мене, певна річ. Мене тим часом
Не спокушайте дарма. Я цюпасом
Не звик. І не люблю. Я — дисидент.

3.

Я — дисидент. А ви? Ви — правовірні?
На збори — строєм, чередою — в храм,
Молитви — хором, символ віри — крам.
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .*
І се в вас віра? Святощі? Обряди?
А що ж тоді — блазенство? Маскаради?
Що — цирк? О сфінксе — колядова Русь!
Ви любите у тих спектаклях грати?
Я — ні. Я — дисидент, сиджу, крізь ґрати
Дивлюсь, дивуюся і веселюсь.

4.

Я — дисидент. Се новина для тебе?
Муштрований на послух день у день
Ти ошелешений. Куди ми йдем?
Якого звіра виґвалтуєм з себе?
Відступник! Відщепенець! Дисидент!
І понесло: шляхетний гнів, ганьба
Запевнення і клятви... Все, що треба,
І навіть більше. Ну ж бо, як спаде
Кому засумніватися! А ну ж бо,
Хтось теє чи не теє!.. Служба! Служба!
Хліб нелегкий! А хто його не їсть?
Презирство! Забуття! Ганьба! Неслава!
Клекоче, мов вулкан, прокльонна лава —
Льояльна лють і правовірна злість.

5.

Стою під громоверженням анатем
Невіра! Перекинчик! Потурнак! —
Шукаю покаянних слів, однак
На жаден в лексиконі не натрапив.
Я вбивця? Злодій? Ґвалтівник? Варнак?

---

*В одержаній самвидавній копії — п'ять нерозбірливих рядків. — *Ред.*

digitized by ukrbiblioteka.org

На сон грядущий, вистрашений страхом,
Я не тремчу, як лист, перед Аллахом.
Я дисидент? Амінь. Хай буде так.
Ну, дисидент. І що? Від того роги
У мене виросли? Чи може ноги
Покорчило? А дзуськи! Суд іде,
Страшні прокляття. Грізна їхня сила,
А з голови й крамольна волосина
Не падає чомусь. Я — дисидент.

6.

Я — дисидент. І дула автоматів
У серце зяють. І до хрипоти
Розгавкана вівчарка, і менти,
Готові рвати, гризти, шматувати,
Щоб білий світ від мене вберегти.
А в мене — тільки слово. Те, що мати
Навчила мене першим вимовляти,
Навчила гідно на устах нести.
У мене — слово! Тільки без'язиким
То Божий дар, а можновладцям — виклик
І бунт — для всемовчальних благоденств.
А щось воно та важить, щось вартує,
Якщо такий кагал його вартує —
Його й мене. Бо з ним — я — дисидент.

7.

Я — дисидент. Та не зрікаюсь роду
І племені свого. Належу їм
Усім нутром. Куди, в які краї
Втечу від себе я? І де свободу
Знайду без них? Герої й холуї,
Лакузи, чи царі, повії — зроду
Й дониньки є хоч тінь мого народу —
Брати мої! І сестри теж мої.
Така овеча, послідуща паства,
Що вити хочеться від роду-братства!
А кров — одна. Вичавлюю раба
Із себе — спадок роду! — по краплині,
Волаю (а до кого?): — Вам віднині
Я, дисидент, не кум, не сват, не брат.

8.

Я — дисидент. І цим усе сказав.
Душа моя, розпростана, розкута,
Рве догми віри, забобонів пута,
Летить над скопищем в'язниць, казарм.
Погорджує невільницький базар,
Де честь — товар, а совість — зла покута,
Летить вона, ще вчора бита, гнута:
Сьогодні — вільний птах, душа — козак.
Я — дисидент! І цим усе сказав я.
Прекрасно це — едема світле завтра,
Що фатумом, мов хан, на нас іде.
А я, шановні, хочу жити зараз.
Тепер і тут. Я не люблю базару!
Найпаче — торгу душ. Я — дисидент.

9.

І буде так: неправі ваші жертви,
Що говорили, непутящим, вам: —
Отямтеся! Ваш бог — тупий бовван,
І віра ваша — говорили — мертва,
І рай ваш — говорили вам — бедлам.
Ті жертви, що на порох вами стерті,
Анатемовані, в лабетах смерті
Поглинуті ганебним забуттям,
Воскреснуть вам на голову. І хто вас
Тоді врятує? Заговорить совість,
І буде так: полуда з віч спаде!
І чорно ви позаздрите, братове,
Невірам, хто за щастя гонорове
Носив шляхетний титул — дисидент.

1976

digitized by ukrbiblioteka.org

ДОМІНО

Юрій Милославський

— Це тобі не в бубушки грати, — казав дядько Сеня-охоронець.

— Бий своїх, аби чужі боялися, — відповідав дід Швидун.

— Та й згуляю ж я в бубушки, — страшно посміхався дядько Захар.

— Грати треба чесно.

Не мав дядько Гриша — рудий і сивий, з твердим коротким носом — сил на чесність у праці слюсарній, купівлі базаровій та крамничній: повсюди теревенила, стріляла слиною з губів — чи світло мовчала — брехня собача. І переніс дядько Гриша свою чесність до помешкання однокімнатного — на гладку жінку Валю й доньку Валерію, на гру дворову в доміно — на Сеню, Захара, Івана Петровича, відставного мічмана російської імператорської військово-морської фльоти, і на представника кавказької народности алкаша[1] Мишка Фасар'яна.

Грати з ним — мука, жити з ним — щовечора Валя плаче: "Ідіот клятий, — кричить, — дурень пришелепкуватий!"

Уповноважений по будинку товариш Климовський кілька разів балакав з дядьком Гришею цілком одверто: "Я, Григорію Івановичу, як вам відомо, сам постраждав від порушень соціялістичної законности". Тоді покинув. Не обходила дядька Гришу соціялістична законність, не про це йому йшлося, а мав він на увазі чесність, якої, між іншим, узагалі жадна законність на увазі не має. Тож годі було товаришеві Климовському організувати собі відсутній чинник для відновлення в КПРС за допомогою дядька Гриші.

З донькою дядько Гриша вигадав собі таку штуку.

Купив на виплат магнетофона (довго давати не хотіли: платня

Юрій Милославський народився 1946 р. в Харкові, закінчив філологічний факультет Харківського університету. Працював вантажником, актором української трупи Харківського театру ляльок, кореспондентом місцевого радіо. В СРСР не друкувався. Еміґрував 1973 р., живе в Єрусалимі. 1980 р. вийшов його роман "Укрепленные города" (Укріплені міста) (В-во "Москва — Иерусалим"). Пропоноване тут оповідання взяте зі збірника "Червоноградські повісті", що над ним автор тепер працює.

1. Алькоголік (жарґонне).

в дядька Гриші вісімдесят рублів на місяць, приблизно, а магнетофон "Веґа" — сто сімдесят, точно). І щораз, коли чинила його Лерка погане, записував дядько Гриша на магнетофон її присягання й благання простити. Наприклад, дістала Лерка трійку з ботаніки й зауваження в щоденнику: "Сміялася й смітила на уроці. Кл. кер. Меєрзон Ф. І.".

— Папо, — витріщає Лерка очі, — даю чесне слово, що я більше не буду. Присягаюся мамою.

За три дні знов запис у щоденнику і трійка за тичинки й маточки.

Тоді приладнав дядько Гриша до магнетофона довгий дріт аж до домашньої розетки, витягнув цю бандуру в двір, поставив на столик для доміна, покликав ближче сусідів — був там товариш Климовський, телевізійний майстер Марко Ройхман, та Фасар'ян гнив на сонечку, п'яничка, соки пускав, — притяг Лерку зарюмсану. І увімкнув відтворення. "Папо, — хрипить магнетофон, — я більше не буду. Присягаюся мамою".

— Так, — несамовитим голосом проказує дядько Гриша, і видно, що не знічев'я, не виступає, а справді розривається йому серце, — так. Родіною ти присягалася. Леніном присягалася. Матір'ю... — переймає йому подих, — присягалася. Чим же ж ти обратно присягаться будеш? Отою собачкою Жучкою?

Жучка сидить коло Фасар'яна і, почувши своє прізвисько, стукає хвостом, вибиваючи порохи з Фасар'янової паскудної штанини.

— Папо, татоньку, папусеньку, я не хотіла, я присягаюся, — потерпає Лерка, захлинається й гикає.

— Треба *чесно* чинити, — тремтить рот у дядька Гриші. — Ти сказала *чесне* слово, то треба робити, якщо сказала. *Чесно* чинити, а не обманювать.

— Піонери повинні отлічно вчитися і отлічно поводитися на уроках, на вулиці і вдома, — каже товариш Климовський.

В доміно грали довго — з шостої вечора до одинадцятої ночі, навпомацки; грали на виліт: четверо грають, а решта, розділені попарно, ждуть, поки продує якась нещаслива двійка й під веселе "вилазь" поступиться місцем. Грали в "простого козла" — справа газардна, хитра, вимагає зухвальства, пам'ятливости, вміння зіграти "на партнера", дати йому розгорнутися, — бо найголовніше: не грати "на себе"... Спеціялісти знають.

Влітку добудували в нашому дворі додатковий будиночок на чотири поверхи — шістнадцять квартир. У п'ятнадцять в'їхали співробітники НДІ "Електропроєкт", а в одну, на другому поверсі, в шосту, прибув з родиною капітан КҐБ Мірошниченко — теж Гриша, Григорій Сергійович.

digitized by ukrbiblioteka.org

Самозрозуміло, в нашому місті був спецбудинок. Але Мірошниченки прибули до нас місяць тому, в спецбудинку помешкань не було, а під другий спецбудинок нічого не виділили.

Не вірю я в жадні тонкі почуття, але цілком припускаю, що працівники КҐБ і непрацівники КҐБ усвідомлюють, яка є між ними відмінність: працівники при потребі саджають непрацівників. Себто, якщо, скажімо, Мишко Фасар'ян зажадає відокремлення Вірменії від СРСР, то Гриша Мірошниченко його за це посадить. Але, якщо Гриша Мірошниченко захоче відокремити СРСР од Вірменії, а Мишко Фасар'ян із цим не погодиться, то нічогісінько він Гриші заподіяти не зможе. Не посадить. Ну, й навпаки: якщо Гриші Мірошниченкові не сподобається Мишкова незгода, він, Гриша, може Фасар'янів протест зліквідувати — посадити Мишка, щоб не протестував.

А оскільки не мають вони таких і подібних плянів, то й ділити їм нема чого. Лишається позамежна, позасловесна незручність — ось чому й потрібні спецбудинки. Це й для працівників добре, і для непрацівників.

Перше, що зробив капітан Мірошниченко в нашому дворі на Червоноармійській, 17: перейменував він дядька Гришу на Гриню — для зручности розпізнавання. Дуже можливо, що промовляло в ньому це саме позамежне: адже, якщо обидва будуть Гришами, розмови потребуватимуть уточнень. А які можуть бути уточнення? "Це ж який Гриша? Наш, чи той, що з КҐБ?"

Дядько Гриша перейменування не прийняв. Але нічого не сказав. Ясно йому було, що це — брехня собача: не Валина, не Лерчина, не Захарова, а та брехня, через яку він, сам того не бажаючи, сім'ю психами зробив, звалив на неї всю свою чесність...

— Драстуй, Гриню, — підсідає веселий Мірошниченко до доміношного столика.

— А, *капітан* прийшов, — значливо всміхається дядько Гриша. — Ну, як воно, нічого? Працюєш?

Анічогісінько не чує Мірошниченко. Ніде він не працює, жадних натяків не розуміє, очі в нього чорні, яскраві, засмаглий він і переконаний у всьому своєму. І не може йому Гриня завдати жадної видющої шкоди.

— Треба буде дерева обкопати коло під'їзду, — турбується Мірошниченко. — В суботу ранесенько вийдемо і обкопаємо, а то поки дочекаєшся...

— Я за тиждень натягався до всрачки!! — мов склянкою об панцер розбивається дядько Гриша. — Треба відпочити! То ти там *у себе* командуй! Я з п'ятої ранку на ногах, як *ті там — твої*... Тобі треба — йди копай! Це тобі полєзно спробувать, як копають...

— Ні, Гриню, всім нам полєзно ранесенько-вранці повітрям подихати, — струшує друзки капітан Мірошниченко. — А те, що

наморився — так навпаки, добре для організму, для нервної системи. І дітям зелень у дворі потрібна, приємно.

Дід Швидун усе розуміє. Всі все розуміють.

— Ну, давай у "морського козла"! — пропонує капітан.

І знов дядько Гриша залупається:

— То *там у вас* так грають, мабуть, а ми тут-о завжди граємо в простого, бо треба, щоб усі хоч по разу зіграли. "Морський козел" довгий, мов якийсь преферанс.

— Та ти не вмієш грати, Гриню, звик у дитяче доміно з двома костями між ногами без базару! — регоче Мірошниченко.

Дядько Гриша ціпеніє до білого жару:

— Я вже забув те, що ти знаєш.

Не вміє дядько Гриша відбити жадної образи, нема в нього удару на відповідь, одразу обмирає в ньому сила. Ось і тепер відповів він дурними незрозумілими словами, підслуханими під час сварки інженера Канторовича з терапевтом Фейґіном.

Дід Швидун починає гучно перекочувати кісточки доміна, примовляючи:

— Давай, давай, хлопці, згуляємо партію: Гриша з Гришею, я — з Іваном Петровичем.

До початку серпня син дядька Захара Павло провів до доміношного столика електрику, припасував пластмасову платівку — грати стало лункіше, різкіше. Отож — Гриша Мірошниченко вирішив покинути інший двір, де ходив вечорами по "морського козла".

Сіли грати в такому складі: дядько Гриша з Мірошниченком (щоб створити нормальні взаємини, бо всім ніяково), дядько Захар із Швидуном. Ждали своєї черги: персональний пенсіонер республіканського значення дід Бєлов, Петько Кравчук з кривою пикою і в шкіряній шапці, дядько Сеня-охоронець, Іван Петрович з кров'яним оком (мікроінсульт) і Мишко Фасар'ян у допущенному стані.

Почав капітан Мірошниченко мішати-перемішувати кісточки: дві пропустить, а третю — підгляне; думав намішати собі "один-один" для першого ходу. А напарник його засік. І підскочив над столиком, нічого вже не тямлячи — навіть власного зиску:

— Ти що, г... з кокардою, думаєш, нам очі позаливало?! Я на твої погони поклав, понятно!!

Не було на Мірошниченкові ніяких погонів, тим більш — кокарди: сидів він у шовковій білій майці. Тільки дядько Гриша — дурень старий — якісь погони вигадав.

— Гриню, — сказав капітан Мірошниченко й поклав кісточки, що був набрав, на столик, так поклав, що ніхто й звука не

digitized by ukrbiblioteka.org

почув. — Гриню, запаяйся, піди додому до жінки, відпочинь на цицьках, а потім приходь грати. Бо вмреш.

Часто недосвідчена людина говорить про смерть і вмирання: їсти вмираю, наприклад, пити чи за малим. І, щоб відрізнити серйозний бік неприємної цієї справи, про небіжчика недосвідчена людина скаже "заснув вічним сном" і тому подібне. Але Мірошниченко сказав своє "вмреш" — і побачили доміношники труп дядька Гриші. Лежить роздягнений, з плямами на сідниці, з нігтями синього кольору. Добалакався.

А дядько Гриша нічого не бачив. І вліпив кулаком капітанові просто в усмішку.

Кожне правопорушення — від розбивання шибок з рогачки до вбивства — має свою ціну. Навіть дві, як усе на світі. Одна ціна — це, так би мовити, собівартість. Наприклад, історія в нашому дворі: сутичка Гриш. Собівартість — 15 діб. Додатково випадок обговорювали на цехових зборах — і вирішили не платити дядькові Гриші тринадцятої зарплатні.

А друга ціна?

Її визначає держава. У звіті, поданому міським комітетом партії до ЦК КПРС, ані про дядька Гришу, ані про Гришу Мірошниченка нічого не говорилося. Лише в розділі "Охорона громадського порядку — РВВС (МіськУВС)[2] Прокуратура" згадували порівняно часті випадки дрібного хуліганства.

А в звіті, поданому міським управлінням Комітету державної безпеки, про наш двір розповідалося так:

"Червонозаводський РВВС...

... *4. Терещенко Григорій Іванович.* Б/п, українець, рік нар. 8. 2. 1930, м. нар. село Золотухіне Бєлгородської обл., батько — Терещенко Іван Калиникович, пом. в 1940 р., прич. смерти невід., р. нар. невід., мати — уродж. Пузиня Тетяна Степанівна, рік нар. 1900, м. нар. селище Кривичі Бєлгородської обл., пом. 12. 8. 1964 р., прич. смерти злоякісна пухлина гол. мозку, атеросклероза, до смерти прожив. спільно з сім'єю *Терещенка Г. І.* (див.), утриманка, брати *Терещенка Г. І.* — Терещенко Василь Іванович, Терещенко Степан Іванович (загинули на фронті в 1942 — повідомлення 14/779/б і 14/2164/р), дружина — уродж. Бойко Валентина Тихонівна, р. нар. 1934, м. нар. селище Рогань Бєлгородської обл., м. праці — свердлувальниця заводу «Арматура», б/п, дочка — Терещенко Валентина Григорівна, р. нар. 1960, м. нар. м. Червоноград, уч. середньої школи (відомості: Червонозаводський РВВС).

---

2. РВВС — районний відділ внутрішніх справ; МіськУВС — міське управління внутрішніх справ.

ТЕРЕШЕНКО ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ — ОПВ-67

Житловими умовами незадоволений, помірковано п'є, статева сфера без помічених відхилень, контакти в нормі, інформованість у нормі. *Фактаж* — узагальнений на двох бланках УР/Підприємства важкої промисл./ Заводи/Завод «Гідроприлад». Інд.

27 серп. 197... р. Терещенко Г. І. брав участь у грі «доміно» в дворі будинку по Червоноармійській, 17, де він мешкає з сім'єю (див.). У грі брали участь мешканці будинків 17 і 19 — вул. Червоноармійська. З ним грали: Швидун В. К., Курченок З. П., *Мірошниченко Г. С.* — співробітник міськвідділу КҐБ, капітан, на праці з 1968 р., сектор 2-ий. У процесі перемішування кісточок «доміно» Терещенко звинуватив Мірошниченка Г. С. у шахрайстві. Мірошниченко Г. С. обурився, на що Терещенко сказав таке: «Ти, б..., думаєш, що в тебе посвідчення з гербом, так тобі все можна». Потім, зробивши непристойний жест, Терещенко накинувся на Мірошниченка Г. С. і наніс удар в обличчя, супроводжуючи свої дії образами. Мірошниченко Г. С. змушений був чинити опір у межах необхідної самооборони. Те, що відбувалося, спостерігали учасники гри, мешканці, що перебували в дворі, а також мешканці, що визирали в вікна. Викликані працівники РВВС затримали Терещенка й доставили його в відділення ВС. Народний суд Червонозаводського району рішенням від 28 серп. 197... року засудив Терещенка до 15 діб арешту".

Це, — ціна.

Сидять тямущі люди й обробляють ці звіти — знаходять домірне, спільномірне; щоб не переплатити, але й не вгатити на дорогий продукт ціну-дешевинку нуль рублів, хрін копійок.

Не знав дядько Гриша про жадні звіти — прибирав із альконавтами будсміття на станції Залютине. Валя перед працею діставалася двома трамваями до тамтешнього лінійного відділення міліції, де в склепі сиділи п'ятнадцятидібники, з буханцем білого хліба, молоком і карбованцем. Хліб і молоко — Гриші, карбованця — черговому контролерові. Двічі передала, а на третій раз замість карбованця зажадали п'ятьох. І довелося дядькові Гриші досиджувати своє без молочної кухні.

Товариш Климовський за три години по інциденті склав папірця — рішення загальних зборів мешканців з проханням виселити хулігана Терещенка, який брутально порушує правила соціялістичного співжиття, з'являється в нетверезому стані, лихословить і ображає своїм виглядом та поведінкою людську гідність. Папірця встигли підписати чоловік вісім, але він потрапив на очі Мірошниченкові: той підписувати не став, відібрав у товариша Климовського і — як у фільмі про наших розвідників — спалив на красивій запальничці. "Не треба, — сказав, —

digitized by ukrbiblioteka.org

створювати необґрунтовану достатньо напруженість. Він своє дістав і ще дістане".

Вийшов дядько Гриша на волю ввечорі в неділю — ще світло було. Приїхав додому, а в дворі нікого немає: столик зник, а лави стоять під вікнами нового будинку, де живе сволота-Мірошниченко. Дядько Гриша покрутився, покурив — і тоді вийшов до нього дід Швидун, який давно вже спостерігав з вікна за Гришиними неприкаяними пересуваннями.

— Де ж у доміно грати?! — для годиться завівся дядько Гриша, хоч усе добре розумів. — Ніяк спочити після робочого дня.

— Ти, Гришо, я дивлюсь, мало спочив тамки, — завсміхався дід Швидун. — Тут-о тепер для діточок майданчик буде. Гойдалки привезуть і пісок. А в бубушки до іншого двору підеш — згуляєш.

— А той?.. — запитав дядько Гриша.

— Переїхали вони позавчора. Будинок дали на Павловім полі для працівників. Ну, він попрощався, випили десь літру-півтори. Донизу приніс, до Захара, в квартирі, каже, меблів уже нема. Три бляшанки шпротів приніс, помідорів, ковбаси піввудженої грамів триста. Шкода їхати тепер, познайомилися з усіма, каже.

— Стіл де поділи?

— Поламали, а дошки Сеня взяв. Прийшли з управління будинками, — Климовський, Абрам сучий, привів. Сказали, що тишу порушували, балакали громко, доміном стукали. От жильці попросили забрать, щоб відпочивати можна було.

І почав дядько Гриша до іншого двору ходити в "морського козла" грати. Тільки Валя його самого туди не пускає — разом ідуть на годинку, разом вертаються.

Переклав з російської
Мойсей Фішбейн

КІЛЬКАНАДЦЯТЬ МІНІЯТЮР

Олександер Смотрич

Мене ще нема,
людей ще нема —
тиша божественна
плине.
У відрі, щоб зліпити
першу людину
щойно замішана
глина.

В степу ненаситні
пожежі
стелили чорний килим
попелу —
червоногриві коні
летіли.
В степу погожі дні
зазеленіли —
коні пастись прийшли,
сумирні,
білогриві.

Над містом світить
місяць млистий,
скрипить людьми покинутий
на ніч
порон,
і раптом хтось проклятим
співом
будить сонне місто:
— Вставай — подимайся,
рабочій народ...
П'яно —
урочисто.

digitized by ukrbiblioteka.org

Завод пивний
і водокачка,
бочки вантажать люди
на порон.
І може зовсім
необачно
когось благословля
Христитель бронзовий
хрестом.

В сузір'ях знак
чиєїсь долі,
цілі симфонії
чиїхсь очікувань
та сподівань,
чи, як сказав поет, —
самі дієзи та бемолі,
чи, як в трагедії, —
антракт.

Під пудру й ґрим
ховалась кожна зморшка,
кожна риска.
Брехало дзеркало
іскристо,
й ніхто не знав,
як в ролі безтурботного
дівчиська
катастрофально старіла
артистка.

Небо хворіло
хмарами рваними,
море пінилось
в білій гарячці,
старий моряк
хвалився шрамами,
молодим та дужим
вважався морячці.

Від темряви та ліхтарів
у місті —
тісно,
останній акт,
останні оплески
артистам —
ніхто й не бачив,
як мораль
попленталась сама
кудись на кладовище,
що за містом.

За літо цуценята
підросли,
комусь літа за літо
спопеліли.
В полоні бабиного
літа
небо і земля,
качки, хтось бачив,
вчора одлетіли.

Балерина померла
не в ролі надхненного
лебедя —
балерина померла
бабою древньою.
Сонце саме сідало
до вечора,
било крізь вікна
в кімнату
рожевим прожектором.

Давно погашені
свічки
усе так само
капали і догорали
у спогадах підсвічника
мутних
у темній скрині
у підвалі.

digitized by ukrbiblioteka.org

До нас, відай, у завірюху
й сніг
йшли босими апостоли.
Прийшли й замерзли
в храмі на стіні
фігурами
на диво дивовижно
довгими.

Стонадцять битв
невиграних,
стонадцять зим
закутаних в солому
й дим,
онук жене шосем
чужим
з коханкою чорнявою
чужим автомобілем.
Могили мимо —
мріють.

Дні до зими,
здавалося,
порахувать було
на пальцях можна,
а ліс усе своє щось
шелестів
не по-жовтневому
побожно.

Сікло дощем по лицях
стомлених чеснот,
і ніч вагітніла
від ще не здійснених
підлот.
До стінок вухо
прикладав сексот,
та чув лиш скрип
ногами стоптаних
між стінками
підлог.
За вікнами погаслими

мело,
як смерть, холодним
словом —
епілог.

І хтось владно прорік:
— Досить!
І здригнулась земля,
і хитнулись на мить
небеса,
і залишилось все,
як було досі.

1980

digitized by ukrbiblioteka.org

ТЕАТР-СТУДІЯ ІМЕНИ ІВАНА ФРАНКА

Йосип Гірняк

Театр ім. І. Франка засидівся в Черкасах. Минав рік з того часу, як він був приневолений сливе кожного тижня продукувати нову прем'єру. Дарма що такі темпи штовхали акторів на штампове ремісництво, театр став перед безрепертуар'ям. Усе, що було під рукою, продемонстровано. Нового в українській літературі не з'являлося, перекладати теж уже нікому було. Франківці мусіли шукати нового місця, де могли б прожити діючим репертуаром. Гнат Юра, за намовою своєї численної родини, намітив курс на південь, де його рідні й досі стоптували свої підошви на сценах провінційних антрепренерів.

Олімпія Добровольська не могла покинути хворої матері, тому ми обоє залишились у Черкасах до часу, поки наступить можливість реалізації плянів Леся Курбаса. Із Кременчука, куди Гнат Юра перевіз франківців, повернулися незабаром Амвросій Бучма, Поліна Самійленко, Лесь Гринішак, Богдан Крижанівський, Катерина Коханова, Катерина Пилипенко і Надія Пилипенко. Цей невеликий гурт рішився стати зав'язком Театру-студії ім. Івана Франка. В цьому гурті хотілося повести працю над репертуаром не за трафаретними зразками "професіоналів", що мертвечили спадщину творців попередників і щільно закривали вікна та двері перед кожним свіжим подувом мислі й перед людьми, що зважувалися критичним оком поглянути на себе самих і на своє оточення. В основному, цей гурт людей мріяв зв'язати свою майбутність із Лесем Курбасом і ним же запланованим театром. Однак, невдовзі після останньої розмови з ним надійшла вістка, що група молодотеатрівців, на чолі з своїм ідеологом, вийшла з київського театру й переїхала до Білої Церкви. Звідти, як із постійної бази, вона задумувала понести своє молоде мистецтво до найглухіших закутів, до ще незайманого театром сільського населення. Розуміючи цей крок київської групи як переходовий етап до реалізації далекойдучого Курбасового пляну, ми, черкасівці, рішили чекати слушної хвилини, теж не складаючи рук.

Амвросій Бучма, Олімпія Добровольська, Поліна Самійленко,

Розділ із "Споминів" Йосипа Гірняка, які упорядкував Богдан Бойчук, невдовзі мають вийти у видавництві "Сучасність".

Лесь Гринішак були визначними членами ансамблю театру ім. І. Франка. На них і на їхніх талантах тримався увесь тягар репертуару. Вони користувалися великим успіхом у глядачів. Серед студентської молоді мали багато симпатиків, які радо відгукнулись на їхній заклик і ввесь свій вільний час погодилися віддати на вишкіл і співпрацю в Театрі-студії ім. І. Франка. Місцева влада, зважаючи на авторитет членів групи, теж радо зустріла студію і виявила свою прихильність в організаційних початках. Про нашу затію рознеслися вісті й поза Черкаси, і як відгук на них наспіли прохання прийняти в члени новопосталої театральної одиниці людей з інших місцевостей. Так із Сміли прибула балерина-хореограф Олександра Саєнко, учениця Броніслави Ніжинської та Міхаїла Мордкіна. Запропонував свої послуги відомий маляр Станислав Романовський. Серед молодих студійців відзначалися своїми здатностями до акторського ремесла дві сестри Карпенки. Одна з них, Наталка, незабаром стала дружиною молодого письменника Бориса Антоненка-Давидовича.

Амвросій Бучма, характерний актор виняткового таланту, якому рамки режисури театру Франка ставали щораз тіснішими, пробував використати той перехідний час на пробу власних сил у режисерській ділянці. В цьому його підтримувала вся група, що відокремилася від театру Гната Юри. За дуже короткий час було відновлено і заново поставлено 17 п'єс, які склали 14 нових вистав. Ось вони: "Примари" — Г. Ібсен; "Камінний господар" — Леся Українка; "Генрік Наварський" — Де Вера; "Весела смерть" — Євреїнов; "Одружіння з немовою" — А. Франс; "Затоплений дзвін" — Ґ. Гавптман; "Надія" — Гаєрманс; "Чорна Пантера і Білий Ведмідь" — В. Винниченко; "Огні Іванової ночі" — Г. Зудерман; "Лікар з примусу", "Манірниці" — Ж. Мольєр; "Господиня заїзду" — К. Ґольдоні; "У холодку", "Куди вітер віє", "На перші гулі" — С. Васильченко.

Оцей репертуар міг задовольнити не одну вибагливу місцевість та навіть гідно репрезентувати театральний ансамбль, але у другій половині 1921 року в Черкасах, у час дошкульного голоду, ми не змогли виконати фінансового пляну, який мав забезпечити існування всього персоналу. Глядачів вистачало тільки на одну виставу. Матеріяльна скрута діймала все населення, яке стало більше думати про хліб щоденний, ніж про видовища. Не зважаючи на добру волю людей, що були при кермі міського господарського та громадського життя, з кожним днем ставало труднішим і безперспективнішим існування нашого театру-студії. Хоч енерґії в студійців не бракувало, хоч вони не раз намагалися глушити голод працею й надією на світліше майбутнє — однак фізичні сили падали і закрадалася зневіра, що тривожила нормальний хід праці.

digitized by ukrbiblioteka.org

Під кінець осени 1921 року несподівано просвітив промінь надії... В Херсоні кооперативні організації, які своїм корінням вросли в передвоєнну добу, а згодом у добу Народньої Республіки, зуміли зберегти в час вимушеної з наказу більшовицької влади реорганізації сливе увесь людський апарат, який продовжував господарити ресурсами, що зберігалися ще з давніх часів. Керівники тієї установи задумали організувати в Херсоні постійний український театр. Це місто здавна славилося своїми культурними аспіраціями. В міському театрі постійно існувала російська драматична трупа. Недавно там майже цілий рік експериментував Всеволод Меєрхольд. Українці намагалися теж не пасти задніх і дуже часто гостили в себе українські ансамблі ще з добрих часів корифеїв та й численних антрепренерів — Кучеренків, Гайдамаків і ін. Там навіть ще недавно діяв аматорський гурток, де починав свої перші акторські кроки О. Шумський.

Херсонські кооператори провідали про існування відламу від театру ім. І. Франка в Черкасах, і, не довго думаючи, прислали свого представника, який запропонував негайно переїхати до Херсону і продовжувати там діяльність. Післанець обіцяв матеріяльне забезпечення людям і поміч в улаштуванні приміщення для вистав.

Для нас ця пропозиція була дошкою порятунку, за яку ми без надуми вхопились у той критичний час. Херсонський уповноважений не вгамувався, поки не посадив нас усіх у зафрахтований ним вагон, і ми розпрощалися з Черкасами. Особисто нам з Добровольською виїзд із Черкас був нелегкий. Вдома вона залишала хвору матір під опікою батька, який теж був уже в літах. Однак, вона почувала й обов'язок перед усією групою, аджеж у всьому репертуарі її ролі були незамінні.

Душею і серцем нечисленного товариства, що мало зобов'язуючу назву Театр-студія ім. І. Франка, був, безумовно, Амвросій Бучма. Він був основним і незамінним актором та ще й мистецьким керівником і режисером. За часів франківців він зумів прогриміти на весь театральний український світ. Не боячись перебільшення, можна твердити, що Бучма не мав конкурента в характерних і комічних ролях на сценах тогочасної України. За короткий час — усього один рік існування театру й перебування тільки у двох містах: Вінниці і Черкасах — розголос про надзвичайно талановитого актора розійшовся по всій Україні, і тому нічого дивного, що херсонські театромани, прочувши, що в Черкасах перебуває ансамбль під керівництвом нової театральної зірки, кинулися туди з приманливими пропозиціями і золотими обіцянками. Одною з найбільш привабливих перспектив для Бучми і, правду сказати, для всіх інших членів студії, була ініціятива херсонців щодо організації театральної школи, яка могла б підготу-

вати молодь для постійного театрального підприємства в тому південному обласному центрі. Такі можливості усміхалися багатьом членам групи, не тільки працею на сцені, але й нагодою громадсько-педагогічної практики. Для Бучми, Добровольської, Гринішака і Крижанівського відкривалося широке поле діяльности в такій школі театрального ремесла. На мене припали завдання контактів з установами, які зобов'язалися забезпечити морально й матеріяльно існування нашої групи в Херсоні, та обов'язки адміністратора ансамблю.

■

Вагон "теплушка" посувався поволі через вузлові станції Сміла, Бобринська і застряг на запасних рейках Знаменки. Представник херсонської кооперації мобілізував усі свої адміністративні хитрощі та вміння, а все таки був безсилий перед здеморалізованим революцією залізничним апаратом. Три дні простояли ми, забуті Богом і людьми, в закуті безмежної степової станції, без харчів і надії на вихід з того положення. Нарешті, мов з-під землі, з'явився молодий студент київського політехнічного інституту Олесь Сидоренко, який пробивався із столиці до рідного Херсону, щоб підгодуватись у батьків, набратися сил та знову кинутись у вир науки. Завдяки цьому енерґійному молодцеві, пощастило підтягнути наш вагон до тягарового поїзду, який потягнув нас у дальшу дорогу. Однак, у час того першого адміністративного випробування проявилися риси стійкости й витримки декого з членів групи, які дали змогу пізнати внутрішні дані характеру тих, з ким пустилися ми вплав по неперевіреній течії.

Мистецький керівник Амвросій Бучма не зумів опанувати притаманної йому неврастенії і при випадковій родинній суперечці покинув вагон, заявляючи, що він далі з нами не їде і щоб на нього не розраховувати. Такий епізод не мав би значення в буденних умовах. Але темної ночі він покинув вагон, залишаючи на степовій станції і без цього роздратованих товаришів, тож мимоволі виринало питання: з ким і куди пускаємось у непроглядні мандри? Однак, роздумувати не було коли... Я кинувся в темінь навздогін неопанованому мистецькому керівникові і, розбиваючи коліна поміж рейками та шпалами, горланив між вагонами, благаючи його не покидати товариства на поталу безголов'я. Бронек Бучма був милий, веселий товариш. На сцені прекрасний актор і партнер, у компанії невичерпний весельчак і анекдотист, невтомний затійник розваг. За чаркою — душа товариства, для якого останню сорочку віддавав. Тому то несподіваний його вискок з вагона вразив товариство, мов грім з ясного неба. Ця витівка Бучми розкрила сторінку його характеру, на якому було ризиковано

digitized by ukrbiblioteka.org

закладати підвалину тривкої будівлі. Розраховувати на його стійкість у трудних обставинах і надіятися, що він зможе перенести непередбачені випробування тих апокаліптичних часів — було небезпечно. Бучма був надзвичайно цінним членом добре зорганізованого ансамблю, де йому могли забезпечити нормальне існування, але покладати на нього відповідальність за долю товариства, як засвідчив випадок на залізничих путях Знаменки, було щонайменше несерйозно.

З моральною тріщиною та тривожними сумнівами, ми все ж таки добралися до Херсону, де люди щирого українського серця привітали нас і чим могли прийняли. Місцева кооперативна організація забезпечила акторів обідами у своїй столовці. Самі члени ансамблю подбали про дах над головою, а місцева "Просвіта" віддала свою скромну, мало пригожу для вистав сцену. Крім доброго серця херсонців, які, до речі, з кожним днем стали попадати у щораз тісніші лабети більшовицької адміністрації та ЧК, сподіватися нам на щось більше годі було. Проте, пустившися вплав, про поворот до берега вже годі було й думати. А тут ще й нагрянула рання зима... Холод діймав на неопаленій сцені і в непривітних квартирах. Та молодість знала своє — грою, співами, жартами переборюючи все і всіх, ми старалися розвеселити та розрадити херсонських глядачів, які нам відплачували теж тим, чим ще володіли: безпосередньою прихильністю та рясними оплесками.

Увесь привезений репертуар був для херсонців несподіваною новиною. Освічена верства зачувала про нові течії в українському театрі, але ширше населення цього південного торговельного центру вперше почуло рідною мовою п'єси, які досі мали право виконувати тільки актори російських театрів. Біля нашого невеликого ансамблю згуртувалося чимало місцевих аматорів, а то й кілька акторів, які вже стоптали не одну пару черевиків на провінційних сценах. Крім того, А. Бучма й О. Добровольська інтенсивно заходилися біля вишколу 50-ти членів студії, яку з перших днів довелося відкрити, на прохання місцевих громадян.

Та ба! Все було б гаразд, коли б не ранні сніги та морози, коли б не пронизливі чорноморські вітри, які через Дніпровий лиман налітали на беззахисний Херсон, і не було де душу обігріти. Та й ніде правди діти, самого кооперативного обіду було мало для підтримки фізичних сил. Це кожний з нас відчував при щоденній заготівлі в Дніпрових плавнях очерету, який був єдиним засобом опалення наших холодних квартир. Замість починати день фізичним тренуванням тіла для акторського ремесла, ми, озброївшися саморобними сікачами й підперезавшись мотузками, як тільки надворі сіріло, мандрували у примерзлі плавні. Там рубали сухий очерет і великими в'язками тягали на плечах, мов дорогоцінний скарб, до своїх неопалених притулків.

Крім побутових клопотів, на нас несподівано звалилася й професійна халепа. У міському добре загостреному театральному приміщенні процвітала російська трупа під керівництвом актора й режисера Боріна. Місцеве зрусифіковане чиновницьке та промислово-купецьке населення пам'ятало часи, коли тут ґастролювали світила російського театру. Вся ця російсько-єврейська авдиторія, прочувши про наш репертуар і про акторів, що одягнули на себе сучасні та історично-европейські костюми, насторожилася, наїжилася і з початкових насмішок та кпин з "хахлів" і їхньої мови перейшла на снування заходів, якими плянувала паралізувати працю і життя Театру-студії ім. І. Франка. До Херсону ще не добрався був пореволюційний театр. Південь України дав громадянські права українському народному театрові. Тут уже десятки років після прокладення шляхів корифеями цього театру неподільно панували "малоросійські" антрепренери Колесниченки, Гайдамаки, Кучеренки, від діяльности яких передчасно сивіли голови Кропивницького, Садовського, Саксаганського. Змосковщена адміністрація й авдиторія з тим явищем зжилися і змирилися. Однак поява зевропеїзованих "хахлів", та ще й підозрілих галичан (Бучма, Гринішак, Гірняк, Крижанівський) — це вже запахло австрійською чи там іншою провокацією... Поголоски про ребелії галицьких частин (ЧУГА) докотилися й до херсонського ЧК, і до нас почали доходити чутки про те, що представники тієї установи розпитували деяких людей з кооперативної братії: хто і з яких міркувань заініціював приїзд тієї української театральної групи до Херсону?

Розгром військових частин на фронтах і послідовна ліквідація повстанських загонів в українському запіллі звільняли руки для наполегливої і послідовної ліквідації господарського та культурного відродження пробудженої революцією України. Але, чи не в останніх хвилинах перед 12 годиною театру-студії з'явився в Херсоні післанець черкаського Відділу народної освіти Петро Михайлів, якому було доручено за всяких обставин привести нас назад до Черкас. У цей критичний час пропозиція черкаських друзів і прихильників студії прийшла, мов манна небесна. На роздуми не було часу... Про наше рішення негайного виїзду з Херсону знав тільки голова місцевої кооперації, який був ініціятором нашого приїзду й нашим опікуном під час перебування в цьому непривітному місті.

За кілька місяців нашого перебування в Херсоні ми все ж таки зуміли залишити деякий позитивний слід по собі. Ми встигли переконати чимало молоді у правильності т. зв. европеїзації українського театру і залишити там упертих послідовників, які згодом дали про себе знати на театральних обріях. Ми навіть вивезли з Херсону одного неофіта, Сергія Карпенка, який довго ділив з

digitized by ukrbiblioteka.org

нами долю і недолю, аж поки разом не добрели до "Березоля".

Випивши гірку чашу в тому степовому місті, ми не задумувалися над тим, а що ж далі? Правду сказати, не було й коли задумуватися. Холодний лиманський вітер гнав нас у невідоме, не лишаючи часу для роздуми. На поворотному шляху до Черкас треба було поборювати нелюдські перешкоди, щоб убгатись у будь-який поїзд. Пересідаючи на вузлових станціях, доводилося зводити рукопашні бої із злодіями, що з рук виривали останні пожитки, які ми ще не встигли обміняти на хліб у херсонських перекупок. На станції Знаменка, коли нам довелося завоювати місце в поїзді для останнього етапу на Черкаси, ми ледве вийшли цілими з такої баталії. У найтрагічнішу ситуацію попали мами двох немовлят — дружини Гринішака та Крижанівського, яким знаменські грабіжники з рук вирвали клунки з пелюшками. Це була найболючіша втрата; тільки матері можуть уявити собі ту ситуацію, в якій доводилося переповивати своїх діток у час тієї довгої зимової подорожі. Такими пертурбаціями був устелений наш поворотний шлях до Черкас у грудні 1921 року.

Здавалося, що в цьому закутку ми знайдемо людей, які оборонять нас перед напастями, що чорною хмарою насунулись у непривітному Херсоні. В Черкасах було ще чимало людей, які лише кілька місяців тому раділи нашому акторському лицедійству, що розгладжувало зажурені зморшки на обличчях стривожених громадян. Аджеж усі тоді — і лицедії і глядачі — жили тільки тим, що приносив наступний день... Черкаси здалися рідною стріхою всьому гуртові нашої студії. Вони привітали своїх блудних дітей стареньким, обжитим, театральним приміщенням... Привітав нас прихильно й Відділ освіти, який, до речі, був у руках українських людей доброї волі, і, що найважливіше, сердечні глядачі, для яких ми не були невідомими. Актори знову поселились у знайомих господарів, а Добровольську і мене чекала рідна хатина над берегом Дніпра, де мати, борючися з недугою, чекала на свою мандрівницю доню.

■

Час відпочинку й перешикування дійових плянів я вирішив використати на розшуки Леся Курбаса та його групи, з якою він покинув Київ і подався по хліб щоденний у заможні райони нашої батьківщини. Отож за всяку ціну треба було негайно нав'язати зв'язок з тим, у чиїх руках було майбутнє українського театру. Роля зв'язкового знову падала на мене, з одного боку, як на адміністратора, а з другого, як на того, хто в тих справах був у контакті з Курбасом.

Пускатися в дорогу не було з чим... Але театральний адмі-

ністратор не має права попадати у безвихідне положення. Він завжди і всюди мусить вийти цілим не тільки особисто сам, але й увесь колектив за його плечима мусить почуватися безпечно. Отож у той скрутний час майнула в моїй голові "геніяльна" думка! Я згадав, що в потайному сховищі черкаської оселі з часів приїзду з Вінниці лежить мій ще з УССів австрійський револьвер "штаєр" з магазинком на 9 куль. Я спорядив у бойовий стан того свідка минулої слави і задумав перевести його на валюту, яка помогла б здійснити намічені господарські задуми. Реалізацію такої комерційної операції могла придумати тільки така світла голова, як моя. По цілій країні день і ніч всесильна ЧК стріляла всіх, хто тільки під руки попадав, а я задумав комерційну трансакцію з місцевими спекулянтами — та ще з таким товаром. Не даром кажуть: деяким людям — море по коліна... По не дуже то законспірованих переговорах та торгах, я свою зброю все ж таки збув за досить імпозантну суму в мільярдних більшовицьких купюрах. Тут таки місцевий торговельний геній порадив мені на цьому не заспокоюватись, а використати нагоду моєї поїздки до Києва — не з порожніми руками. Згідно з його інформаціями, у Києві на Єврейському базарі був великий попит на всякі м'ясні товари. Тому він порадив мені не бути тюхтієм і за весь здобутий капітал закупити в черкаських торгівців ковбаси, яку вони майстерно виробляють з коров'ячого м'яса. Мене, що ввійшов у спекулятивний азарт, не треба було довго аґітувати. Вірячи у свою комерційну зорю, я за всі свої мільярди накупив повний стрілецький наплечник коров'ячої ковбаси і, не давши нікому її навіть понюхати, повіз на київський Єврейський базар. Там була змога провести комерційну операцію і щонайменше потроїти вкладений капітал. З таким поважним матеріяльним засобом уже легше можна було б викінчувати намічені організаційні театральні пляни. В цьому випадку я міг би з'явитися перед Курбасом не тільки як представник нашої живої групи, а ще й як заавансований адміністративний співробітник.

Окрилений такими надійними візіями, я навантажився ковбасою та пустився в подорож до Києва. На першій вузловій станції Бобринська мені довелося з надлюдськими хитрощами та диявольською силою пробиватися на вагонну плятформу, переповнену всяким людом, який, як видно, із такою ж метою, що й я, добирався до золотоверхого княжого города. Над головами кожного щасливця, що вже твердо стояв на східцях чи у тамборі, гніздилися мішки й плетені кошики, наповнені плодами родючої землі української. Користуючися своїм зростом, я старався пропхатися поміж масу людських ніг і цим способом пролізти до вагона. Маневруючи поміж людьми та клунками, я доп'яв мети — опинився в першому відділі вагона. Та ось раптом якась тяжка рука схопи-

digitized by ukrbiblioteka.org

ла гичку мого наплечника і разом зі мною стала тягти вгору. Не стямившися, я опинився на горішній полиці перед обличчям дикообразного матроса, який узявся викинути мене через вибите вікно назад на станційну плятформу, ще й обливаючи мене антисемітськими епітетами. Уживаючи своєї красномовности, я переконував героя пролетарської революції, що в мене немає ні одної каплі єврейської крови, а навпаки, я дяківський син, і що я готов тут же продемонструвати йому свій природний пашпорт, який переконливо заперечить його необґрунтовані підозріння. Під час мого темпераментного монолога караюча рука революції наткнулась у наплечнику на підозрілу форму його змісту. В матроських очах тут же загорілися зіниці компромісними вогниками. Він примістив мене біля себе і запропонував свою опіку до кінцевої точки спільної подорожі. Не звертаючи уваги на оточення, він доволі дискретно витягнув із мого дорогоцінного "рукзака" кільце ковбаси і запропонував спільно відсвяткувати знайомство. Мені нічого не залишалося, як тільки радісно погодитись на його пропозицію і терпеливо чекати на дальший розвиток подій.

На щастя, поїзд не дуже довго затримувався на станціях, з нереволюційною швидкістю пролітав степові простори й у вечірніх годинах зупинився на київському вокзалі. Мій опікун, повечерявши однокілевою ковбасою, спокійно продрімав усю дорогу, не турбуючи ні мене, ні сусідів. Пасажири заметушилися, мов у муравлиську, тягаючи свої пожитки та мішкові скарби і цілою лявіною загатили всі станційні виходи, щоб чимскорше вирватися з-під опіки залізничних охоронців, які в імені революції дограбовували недограбоване. Вислизнувши з-під опіки дрімаючого матроса, я з своїм наплечником розплився, мов камфора в масі мішочників і поніс свій скарб темними вулицями Києва.

Штаб-квартирою моєї комерційної операції мало послужити скромне помешкання "молодотеатрівця" і початкуючого театрознавця Йони Шевченка у глухому завулку, поруч ботанічного городу, у старенькій невеличкій хатині, що нагадувала хатину баби Яги... З невеликого віконця блимало мляве світло каганця, на яке я попрямував, мов нічна нетля. Господар, вислухавши рекомендацію і прохання своєї колишньої дружини Поліни Самійленко, прийняв мене дуже гостинно, відступивши куток на долівці, біля залізної душогрійки. Цілу ніч ми ділилися з господарем театральними новинами та туманними плянами, заїдаючи ковбасою з мого наплечника.

Йона Шевченко, ентузіяст Молодого театру, а згодом і "Березоля", закінчив свою акторську кар'єру театральним критиком і театрознавцем, залишивши вимовний слід у тій ділянці. Отож не диво, що цієї непривітної ночі сон мене не брав, бо господар, який

виявився надзвичайно цікавим співбесідником і глибоким знавцем театральних процесів того часу, зачаровував своєю ерудицією. Картина українського театру, змальована ним у ситуації кінця 1921 року, була дуже невідрадна. Воєнна розруха, господарська руїна, холод і голод — ніяк не сприяли фреквенції глядачів. Українські вистави зяяли пусткою. Із холодних театральних приміщень навіть щури повтікали в підземні канали. Тільки актори та технічний персонал, надіючися на Бог-зна чию манну, вешталися серед обмерзлих стін театральних храмів. Із київського театру ім. Т. Шевченка режисер Олександер Загаров вимандрував через Збруч у Галичину. Лесь Курбас рятував своїх однодумців від голоду в Білій Церкві та Умані і там, хоч паліятивами та компромісами, все ж таки старався втримати мистецький рівень свого репертуару. Могікани Народного театру теж пробивалися серед злиднів того часу в ще не виголоджених осередках, де колишні прихильники підгодовували своїх кумирів скромними пайками. І все ж, наперекір стихіям, зерно, посіяне в добі національної революції, хоч і приморожене лютою зимою та чекістським терором, з кожним променем сонця пробивалося на поверхню життя. Йона Шевченко запевняв, що Лесь Курбас, як тільки зазеленіють київські каштани, повернеться в історичну столицю і зреалізує пляни, які набрали конкретних форм у час стратегічних мандрів між Уманню та Білою Церквою.

Із цієї інформації виходило, що ідея переправи на Захід стала неактуальною. На жаль, цього питання я не зважувався з'ясувати із співрозмовником, а Курбаса, якого я сподівався застати в Києві, не було. Нічого іншого не залишалося, як тільки зреалізувати ковбасний капітал, який за час подорожі і нічної розмови з Йоною Шевченком помітно зменшився, і поїхати на розшуки Леся Курбаса по гайдамацьких територіях. Для моєї комерційної операції господар порекомендував мені спеціяліста тих справ, актора театру ім. Т. Шевченка — Осташевського, який свою мистецьку працю сполучив з професією торгівця на загально звісному Єврейському базарі. За точними вказівками Шевченка, я знайшов того короля київської "товкучки" на перехресті двох жвавих маґістраль торговельної артерії Києва, де він своїм чарівним голосом "героя-любовника" пропонував не менш чарівний товар, вигукуючи: "Ґруша в сахарє!" та повторяючи цю тираду до безконечности. Реклямуючи так свій товар, Осташевський одним вухом прислухався до моєї пропозиції золотого інтересу. Уловивши суть справи, він запропонував негайно принести мій товар до його помешкання, а за той час, випродавши свої "ґруші в сахарє" і навідавшися до м'ясного р'яду, він зачерпне інформації про курс моїх ковбас. Коли ж за якої півгодини я з'явився із своїм крамом у його

digitized by ukrbiblioteka.org

помешканні, він, уже впоравшися із справами, чекав на мене, приглядаючися до фахової праці своєї дружини, яка вправно обцукровувала наступну партію "ґруш в сахарє".

Подружжя Осташевських окинуло "професійним оком" мій товар, але тут же поспівчувало мені, що я опинився з ним у дуже несприятливій коньюнктурній ситуації, бо м'ясо впало в ціні, а коров'ячі ковбаси й поготів. Орієнтовна ціна здалася мені багато нижчою, ніж мене запевняли в Черкасах. Та все ж, господарі обіцяли докласти всіх зусиль, щоб увесь товар збути і щоб я вийшов цілим із того торговельного підприємства. На радощах я запропонував колеґам Осташевським, щоб вони не продавали кота в мішку і тут таки, посмакувавши одною ковбасою, переконалися, що товар не будь-який... Господар, довго не думаючи, взяв ще одне кільце, як зразок товару і пішов на переговори з торгівцями. Окрилений надією, що, завдяки комерційному хистові колеґи Осташевського, мій товар принесе, хоч і не такий, як сподівалося, та все ж таки прибуток, я залишив наплечник у надійних руках господині й подався у місто виконувати чимало доручень, які довірили мені не тільки товариші за фахом, але й чимало мешканців Черкас, що тимчасово поселилися і відгодовувались у цьому закутку.

Холодна ніч, проведена в помешканні Йони Шевченка, і цілоденна біганина по обмороженому та засніженому Києві, де ніде було обігріти душу, давалися взнаки. Долівка, де довелося знову розправити свої кості, цього разу здалася особливо непривітною. З усіх шпарин несло проймаючим холодом, що дошкульно став змагатися з моєю доволі високою температурою, яку викликала непрохана анґіна. Переборюючи цілу ніч холод і внутрішню гарячку, я змобілізував рештки сил, щоб поладнати неполагоджене та чимскорше податися до теплих Черкас... Хто не пам'ятає не тільки Києва, але й усієї України в час завірюх? Улітку хоч під сонячним промінням можна було погріти голодне тіло та холодну душу. А взимі столиця була непривітна й немилосердна. Цього разу все летіло мені з рук: про Леся Курбаса ніхто не міг розказати мені щось точне та конкретне. Було тільки відомо, що він завоював Умань "Гайдамаками", і місцева молодь готова була йти на все дозволене й недозволене, щоб тільки стати у пригоді акторам "Кийдрамте" і помогти їм поборювати побутові умови того пам'ятного часу. Полагодження приватних доручень також не клеїлося, бо адресати позмінювали помешкання, і я не зумів їх розшукати. Проте найдошкульніше причаїлося в закуліссях театру ім. Т. Шевченка... Я подався туди, щоб остаточно розрахуватися з королем базарних операцій — актором Осташевським. Він у той пам'ятний вечір виконував ролю графа в безсмертній комедії Бомарше "Весілля Фіґаро". За кулісами я терпеливо чекав кінця

вистави, щоб тут же зустріти героя п'єси, блискучого графа Альмавіва й отримати свою пайку за дорогоцінну ковбасу. Актор Осташевський після заплутаної ситуації на сцені з графинею та із субреткою Сусанною наскочив на мене з ще складнішим настроєм. Він безцеремонно затягнув мене у безвихідний куток і таємничо-багатозначним голосом прошепотів, що коли він підходив до прилавка перекупки, з якою умовився про торговельну трансакцію з моїм товаром, міліціонери схопили його разом з ковбасами, відвели до району міліції і там без церемоній та формальних процедур — сконфіскували мій товар, не потурбувавшися його поквитувати.

В одну хвилину всі мої пляни, всі надії розвіялися, мов мильні бульки... В Черкасах дружина чекала на гроші для лікування хворої матері, мої мрії про зустріч з Лесем Курбасом через брак засобів на покриття дорожніх витрат стали нереальними. Настрій і тон інформацій Осташевського не лишали ніяких проблисків надії; навпаки, з його слів виходило, що найраціональнішим виходом із того положення буде негайна втеча з Києва; спустити всі кінці у воду, щоб не залишити ніяких слідів до джерела того дефіцитного товару. Коли взяти під увагу, якими капіталами був закуплений товар і якою трансакцією підготовлено всю цю комерційну операцію, то сліпому стане ясно, що пропозиція Осташевського, який, як ніхто інший, мав набиту руку в таких справах, була розумною.

І я непомітно, не пустивши пари з уст, того ж вечора майнув на вокзал і першим поїздом подався під стріху родинного дому Олімпії Добровольської.

У Черкасах на мене чекали з великим нетерпінням. Рідні сподівалися, що я своїми комерційними успіхами поправлю матеріяльну базу хатньої господарки. Дружина була безпорадна в своєму безсиллі чимбудь помогти хворій матері. Невеликий колектив Театру-студії ім. І. Франка теж нетерпеливо вижидав на плоди мого адміністративного хисту і на реалізацію намічених плянів сполуки з гуртом Леся Курбаса та на переїзд у більш сприятливі умови для професійного вишколу. Я ж, з тяжко поборними перешкодами, ледве живий повернувся в Черкаси... з порожніми руками. До Курбаса не добився, крам мов у воду канув. Дружина задовільнилася, що я цілим повернувся з цієї комерційної халепи, а товариші з браку іншого кандидата на функції адміністратора доручили мені далі вести господарські справи нашого мистецького підприємства.

Моя комерційна інтуїція підказала, що в місці нашого осідку всі можливості вже вичерпано, і єдине, що ще могло подати помічну руку нашому мандрівному театрові, — це славне, добродушне українське село! Правда, репертуар наш для села тодішнього

digitized by ukrbiblioteka.org

часу, делікатно висловлюючись, був "дискусійний": "Камінний господар" Лесі Українки, "Примари" Ібсена, "Лікар з примусу" та "Манірниці" Мольєра, "Генрік Наварський" Де Вери і т.п. Алеж, Господи... на нашому програмовому прапорі чітко і ясно було написано, що ми несемо зразки світового мистецтва в саму гущу народних мас. Отже, для реалізації тих благородних кличів я став перед почесним завданням: організувати виїзди нашого невеликого ансамблю по селах черкаського району. Понести туди плоди нашої студійної праці над драматичними творами світової та української клясики і таким чином реалізувати ідею: "нести світло краси і правди в гущі народу"...

Правди не сховаєш, до цього кінцевого етапу в тих днях нас таки примушувала безжалісна біда. Голод і холод — не брат! У Полі Самійленко двоє їстивих підлітків, у Гринішака і Крижанівського, піяніста й дириґента, тількищо народжені нащадки, вимагали чогось реальнішого, вони просили тепла й хліба щоденного. Мій адміністративний інстинкт підказав організацію цілого ряду виїздів у найближчі села.

Першим місцем для такої нашої освітньої мандрівки стало велике багате село Білозер'я при залізничному шляху Черкаси—Сміла, якраз на півдорозі між тими містами. Я, як годиться відповідальному адміністраторові, почимчикував з Черкас туди по шпалах, бо на квиток не було "засобів". Зголосив нашу культуртреґерську мету сільській владі, яка запропонувала якийсь занедбаний гамазей довоєнного торговельного підприємця, в якому, як мене поінформовано, вже відбувалися вистави недобитків "малоросейських труп". Оглянув я цей "театральний центр", де навіть були сліди сценічних помостів та обшарпаної мішковини, що мала колись виконувати завдання завіси. Не маючи нічого іншого до вибору, я оформив угоду з місцевою владою про факт і день нашого виступу в найближчий недільний день. Тут же довелося розвісити наші афіші, які, як запопадливий адміністратор, я припас у своєму наплечнику. Наша афіша говорила, що такого дня черкаський Театр-студія ім. І. Франка відіграє у Білозер'ї п'єсу світової слави драматурга Генріка Ібсена "Примари".

■

Раннім-ранком, морозного лютневого дня 1922 року на малій залізничній станції вийшли з вагона поїзду Черкаси—Сміла—Бобринська актори театру-студії: Поліна Самійленко, Олімпія Добровольська, Амвросій Бучма, Лесь Гринішак, Йосип Гірняк та студієць Сергій Карпенко. Всі були навантажені гардеробою і деталями декорацій. По глибокому снігу подалися до понурого приміщення посеред базарного майдану, яке правило в тій місцевості за театральну залю. У цій споруді актори склали свій баґаж та

стали розглядатися, де б то розігріти свої обмерзлі частини тіла, до яких мороз та вітер стали вже добре добиратися. На краю площі виднівся занесений снігом малий будинок, що пишався вимовною вивіскою: Школа. Ми розбудили молоду вчительку і після довгих драматичних переговорів нам пощастило переконати цю жрекиню науки, що це буде великою шкодою для мистецтва радянської країни, коли актриси, які мають сьогодні ввечері "пролицедіяти" драму великого світового драматурга перед мешканцями славного села Білозер'я — замерзнуть ось тут перед порогом святині науки, якщо ця мила представниця педагогічного світу не дозволить їм перебути в цій школі, поки ми, актори, не приготовимо сцену в місцевому театрі для нашого лицедійства. Господиня піддалася нашим гарячим арґументам і відчинила двері шкільної кляси, де негайно розмістились із своїм театральним баґажем фру Альвінґ і Реґіна, тобто Поліна Самійленко й Олімпія Добровольська.

Двері т.зв. "театральної" клуні не були під замком, тож нам ніхто не завадив узятися за влаштування сцени для нашої вистави. Ми — три виконавці ролей і студієць Сергій Карпенко, який перед виставою повинен був виконувати обов'язки касира та білетера, взялися за приготування сцени, де не було нічого, крім натяку на колишній подіюм та сіро-понурого лантуха. На своїх плечах ми змогли привезти лише кілька уявних портьєр, дещо з реквізиту, але хатню обстановку фру Альвінґ трудно було притаскати з Черкас. Однак перспектива повного збору штовхала членів ансамблю на фантастичні вигадки, які мали перетворити клуню на вітальню героїні вистави. В даному випадку став нас виручати "футуризм", що вже стукав у всі двері та вікна українського мистецького світу. Нам здавалося, що цей новий напрям докотився вже й до Білозер'я, тому ми й не дуже переймалися тим, що місцевий глядач нас не зрозуміє. Недоламані лави та пачки з колишнього товару в нашій уяві перетворювалися в обстановку поміщицької садиби і здавалося, що й глядачам не трудно буде прийняти це за справжні меблі, вказані в авторських ремарках.

До початку вистави ще було чимало часу. Капосний голод примушував нас розглянутися по центральному майдані — чи не знайдеться якогось притулку, де можна було б розігріти душу і голодне тіло. У церкві по той бік майдану кінчилася недільна Богослужба. Вся площа стала наповнюватися масою святково зодягненого люду. Тут зразу можна було помітити, що ні війна, ні революція ще не дійняли того Богом збереженого закутка. Засніжений майдан встелився, мов барвистим килимом. Чоловіки і жінки, обох статей молодь, галасливо весела дітвора, не поспішаючи, прямували до теплих садиб, щоб після недільного благословення Божого підкріпитися плодами своєї і родючої батьків-

digitized by ukrbiblioteka.org

ської землі.

На нас, чужаків, ніхто й оком не кинув. За ввесь час нашої роботи над прибиранням сцени та клуні ніхто з місцевої громади й носа не показав. Не знайшовши ніякої установи, ми подалися до наших актрис, щоб їх порадувати хоч тим, що сцена й заля для нашого "гостинного" виступу готова. Наших товаришок ми застали в пригнобленому настрої. Надії на гостинність білозерського громадянства не виправдалися. Аджеж однією з цілей нашого виїзду в це Богом благословенне село була прихована мрія: покористуватися справжнім українським "хлібо-сіллям" і наповнити свої виголоднілі шлунки... Молода вчителька за стіною в своїй обителі частувала молодого колеґу смачним недільним обідом. Не подумала, що в сусідній кімнаті — голодні й обмерзлі дві жрекині Мельпомени зовсім сп'яніли від пахощів свіжоспечених пампушок з часником і клясичного українського борщу, що пробивався із щілин сусідньої кімнати. Сусідці й до голови не прийшло навідатися в холодну клясу і хоч би гарячою водою розігріти тих, що принесли духовий харч неголодним одноплемінникам.

Напередодні м'який сніг присипав село Білозер'я. Під соняшним промінням хати, вулиці, майдан виблискували грайливими іскрами, немов брилянтами. На цей білосніжний килим висипалась молодь, мов з чародійного казкового лантуха. Парубки, в білих, як сніг, овечих кожухах і з сірими смушковими комірами та широкими рукавами і такими ж високими шапками. Дівчата теж у кожухах, але покритих синім густим сукном, і теж із широкими смушковими комірами й рукавами, а голови пов'язані барвистими хустками. Обличчя в них — мов маків цвіт, грайливі усмішки та манливі розмови очей... Жарти, сміхи, ляскіт соняшникового насіння, лушпиння якого засипало білосніжний майдан. Давно не бачили ми такої погідної, безтурботної картини. Ми зачаровані стояли біля вікна, милуючися тією недільною ідилією, яка так різнилася від того, що коїлось у пореволюційному виголодженому місті. Кільканадцять кілометрів — і така відмінна картина від того, що переживали міщани. Відоме гасло Леніна "Смычка города с деревней" ще не дійняло затишного українського степу, який енерґійно та успішно відбивався від хлібозаготівельних наїздів. Голод 1921-22 років, що виморював міста і навіть містечка, не докотився до селянської садиби. Там ще зберігався по засіках кількалітній надвишок людської праці. Трударі не поспішали ділитися ним з різношерстими міщухами, з якими село мало свої оправдані порахунки. До самого смеркання щебетала поза хатами на городах сільська дітвора, переганяючися на саморобних санчатах, парубки та дівчата й не думали про завтрішні будні, їм було байдуже до всього... Вони не чули холоду, не прислухалися до морозного скрипоту своїх чобіток. Їх зогрівала молодецька

пісня і теплі сплетені руки... А нам, теж ще молодим, але до болю голодним і закостенілим від дошкульного холоду, довелося поспішати до клуні-театру і приготовитися до гостинного виступу театру-студії в селі Білозер'ї.

Біля вхідних дверей зібганий у дугу актор-касир Карпенко, цокаючи зубами з холоду, поінформував, що продаж вступних квитків не покриє поворотних залізничних білетів. Однак я, адміністративний директор, не зважав на таку невідрадну перспективу і став заохочувати товаришів щонайшвидше одягатися, бо незабаром доведеться починати виставу.

Залізний казанок, що мав правити за огрівальну систему цього "модерного" приміщення, так немилосердно димів, що не тільки дихати було трудно, але й очі заливалися потоками сліз і годі було догледіти топографію закулісся. Виконавці ролей надівали на свої зимові одяги театральні костюми і зовсім не зважали на зовнішній вигляд фігури. Це до певної міри навіть сприяло таким персонажам, як фру Альвінґ, пастор та кульгавий батько Реґіни Енґстранд, але нещасному Освальдові, якого Бучма задумав виконувати в білих штанах та "байронівській" сорочці з розкритим коміром, — довелося таки скрутно... Надії на те, що повна заля вдячних глядачів обігріє заморожені стіни своїм диханням і внутрішнім теплом, не оправдалися. Глядачів було небагато. Адміністративна совість не дозволяла мені відкликати виставу, тож я переконав товаришів довести наше діло до кінця, наперекір усім стихіям і на зло нашим ворогам.

Не раз я помічав, що актори, попадаючи в несподівано прикру ситуацію, ні з того ні з сього забувають про неї і, зовсім не змовляючися, заражуються якоюсь безконтрольною бадьорістю, грайливістю, а то й навіть інтуїтивною мистецькою імпровізацією. Те, чого не пощастило осягнути на пробах, тепер появилося само собою, мов за дотиком чародійної палички. Цього разу нам здалося, що ми не на холодній сцені, не в пустій залі, немов ми не лицедії, а справжні живі персонажі, що опинилися в обставинах, які вигадав і підказав нам Генрік Ібсен, і діємо без жадних умовностей. Від першої дії до останнього моменту п'єси цей надзвичайний стан акторського самопочуття нас не покидав. Між усіма виконавцями відчувався контакт, який настроює в одній тонації всі творчі струни активного інструменту гармонійної симфонії одного і того ж твору. Нам було легко і радісно... Ми ні про що інше не думали, тільки про те, що нам вказували наші ролі. Кожний з нас входив у ситуацію не таку, до якої ми звикли на пробах і попередніх виставах. Ми зажили новим почуттями, новими станами, які з'явилися невідомо звідкіля. Один в одного ми почули нові інтонації, ми догледжували нові жести, навіть нові мізансцени, несподівані, які не дивували нас, а навпаки, впроваджували в те, чого

digitized by ukrbiblioteka.org

ми безуспішно домагалися, дошукувались у час підготовки тієї трудної драми. Здавалося, якесь чародійне крило торкнулося нас усіх, і ми під його дотиком зажили новим сценічним станом, який допоміг нам увійти в чарівну сферу акторського тривання. Ми не "грали", ми не лицедіяли — ми були постатями, вирваними з життя, яке догледів і представив на людський осуд Ібсен. Із залі приглядалося до нашого тривання небагато глядачів. Для нас вони навіть не існували. Ми й не пам'ятали про їхню присутність. Ми не чули холоду, забули про голод. Нам було легко, радісно, хоч за ролями ми страждали, горювали, хитрували й обманювали.

Вистава закінчилася. Нечисленні глядачі, без особливого вияву свого враження від театрального дійства, яке тількищо відбулося, спокійно розійшлися по своїх хатах. Ми теж поскидали маски своїх ролей, зібрали свою невеличку ґардеробу та реквізит і пішки подалися на станцію, щоб перебути кілька годин до найближчого поїзду до Черкас. Ніхто з нас і не думав про наше матеріяльне катастрофічне фіяско. Ми й не задумувалися над тим, як ті нечисленні глядачі сприйняли нашу виставу, чи вони зрозуміли її, чи ні. Вблагавши чергового, щоб дозволив нам перебути в холодній кімнаті до того часу, коли прийде поїзд, ми щасливі згуртувалися в кутку непривітної станції і стали ділитися думками про те, що трапилося з нами та з нашою "ґастрольною виставою"?!

З акторами всяко буває на сцені. Не раз, коли вони потрапляють у несприятливу ситуацію, коли глядацька заля світить пусткою, коли невідомо, чим наступного дня оплатять своє циганське житло, чим нагодують сім'ю; — вони тоді мов діти втікають від дійсности, попадають у грайливу стихію і на сцені тоді все "крутиться колесом"... Попавши в таку веремію, вони з комедії можуть зробити трагедію і навпаки. Цього разу в Білозер'ї в холодній клуні ми не дуранлясили, не втікали від непригожих обставин у жартівливу грайливість; ми зовсім підсвідомо, без внутрішнього контролю зажили дружньо, однозгідно з обставинами, які підказав нам автор.

У кожного з нас уже був більший чи менший сценічний стаж, було вже чимало ролей у репертуарі, були поразки й успіхи. Ніхто з нас уже не уявляв свого життя поза театром. І ось, обговорюючи тільки-що зіграну виставу, ми признавалися, що ще ніколи не довелося так зажити на сцені, як сьогоднішнього вечора. Ми були свідками і дійовими суб'єктами особливого стану, святкового настрою і лицедійства, якого до сьогодні ще нікому з нас не щастило пережити. Це не була гра лицедіїв, це було якесь священнодійство! Але як до того дійства завербувати й третього компонента, без якого не має театру — глядача? Сьогодні він не був ні свідком, ні учасником цього священнодійства. Значить, це не було

повноцінне театральне видовище? Однак те, що нам пощастило зажити чи ввійти всім ансамблем в однозгідний стан сценічного "піднесення", який давав незнану радісну "грайливість" — ось саме той стан нам здався сценічним священнодійством, справжнім творчим станом у театрі.

Для мене особисто відкрився ще один деталь, якого досі не міг збагнути: в театрі ім. І. Франка 1920-21 років був доволі "різношерстий" ансамбль. Актори були не одного віку і не однієї, так би мовити, школи. Були такі, що вже поїли не з одної печі хліба, і такі, що тільки починали вбиратися в пір'я. Невелика кількість старших, що вже почувалися корифеями, доволі скептично ставилась до молоді, яка самотужки, без помочі режисури та старших віком товаришів, добивалася успіхів на сцені. Бувало й таке, що вони скептично поглядали на випадкові успіхи молодняка. Я не міг похвалитися особливою прихильністю головного режисера Гната Юри в час свого перебування в театрі ім. І. Франка. Таким ставленням проводу заражувався й дехто з ведучих акторів (О. Ватуля, С. Семдор), і я часто на сцені вловлював на собі їхні саркастичні погляди й усмішки. Признаюся, що ці факти не сприяли творчим злетам, а навпаки: перебування на сцені перетворювали на тяжке ремесло. В театрі ім. І. Франка акторська молодь була "допоміжним складом", додатковим атрибутом, необхідним для заповнення прогалини, через які треба було перескакувати "корифеям". І коли комусь із тих смертних пощастило звернути на себе увагу глядача, коли поталанило зажити ролею і виповнити її своїм тут же створеним образом, то це було своє — ніким не дане і не підказане.

У Театрі-студії ім. І. Франка зібралось нас декілька, які прагнули однозгідного, однорідного буття на сцені. Ми хотіли бути і діяти без чужого натиску і затиску нашого тривання на сцені.

Над ранком, діждавшися поїзду, промерзлі, ми пропхалися в обігріті людським теплом вагони, не чуючи голоду (цілу добу ні крихти хліба, ні теплої води не довелося ковтнути), ми не могли забути пережитого настрою під час вистави "Примар" у порожній непривітній клуні села Білозер'я. У вагонній задусі товариші боролися зі сном, бож дорога недалека, Черкаси ось-ось привітають раннім морозом, а я радісно почав усвідомлювати успіх нашого маленького колективу: однозгідне почуття своїх ролей і спільне тривання в них протягом усієї вистави. Цього стану ми доп'яли інтуїтивно, без заздалегідь продуманого завдання і чіткого пляну. Мета, для якої ми зійшлися, сама прийшла та обігріла нас, несвідомих шукачів сценічної радости. Радости, без якої актор — не актор, а нудний ремісник, споживач гіркого театрального хліба.

digitized by ukrbiblioteka.org

■

Ранньою весною 1922 року черкаський Відділ народної освіти запросив основну частину нашого ансамблю на інструкторів шкільних гуртків самодіяльности: мистецького читання, музики, співу і навіть танку. За цю працю в шкільних закладах запропоновано невелику оплату натурою: кожний інструктор діставав три пуди (48 кілограмів) борошна. Це врятувало членів нашого колективу від дуже скрутної ситуації. Правда, частину часу довелося віддавати цій роботі, але все ж таки наш гурт мрійників продовжував своє існування і так дотягнув до літа того року. І ось, мов грім з неба, нагрянув лист від Леся Курбаса, який повідомляв про поворот його ансамблю до Києва і про організацію нового мистецького об'єднання. Вістка ця перекреслила всі мрії і пляни, які вилеліяла наша попередня зустріч і задушевна розмова, що відбулась на початку 1921 року.

Довго чекав я цього листа! За той час закрадалися сумніви, безнадія в театральне, громадське й особисте майбутнє. Аджеж Курбас тоді розгорнув привабливий плян переходу групи однодумців на Захід у рідну Галичину, щоб там у сприятливих обставинах розбудувати театральний П'ємонт. Таж ми тоді умовилися, що на його заклик наша група приєднається до його гурту в районі Проскурова, і разом подамося туди, де не було ЧК, де можна було служити рідному театрові. І ось щойно через рік він обізвався і викликав на розмову у Київ, а не у Проскурів!

Гарячого червневого дня підіймався я з Хрещатика на стрімку Лютеранську вулицю, шукаючи числа дому, де отаборився Лесь Курбас з дружиною і з своєю матір'ю Вандою Адольфівною. У скромній кімнаті зустріла мене сивоголова, знайома ще з хутора "Надія" Лесева мати, яка й повела мене на поверх вище, де в квартирі Марії Петрівни Стукаченко, приятельки та добродійки сім'ї Курбасів, цілими днями снував програми Мистецького об'єднання "Березіль" Лесь Курбас. Господиня приходила з праці пізнього вечора, тому мрійник Курбас мав тут змогу без свідків працювати й приймати друзів та співробітників.

— Пане Лесю! (в той час так його звала вся Україна), чому ви викликали мене сюди, а не до Проскурова?

— Часи міняються... Чи ви не знаєте, як завершилися змагання за вільну Україну? Ви чули, що коїться на Заході?! Варшавський договір не дійшов до вашої свідомости? Хіба ви не знаєте, що нашу Галичину остаточно подарували альянти Польщі? Товаришу Гірняк, не до театру тепер нашій рідній землиці! Українська революція розправила нам крила і для нашого лету треба простору не з Копичинець до Пацикова, а від Збруча по Кавказ. Чуєте? Іде мова про нову економічну політику, про самовизначення наро-

дів колишньої царської імперії. Ви чуєте клич "Українізація України"? Ви знаєте, до чого це зобов'язує кожного громадянина нашої батьківщини? Нам усім, робітникам театрального фронту, слід глибоко задуматися над тими горизонтами, що розкриваються перед нами, і тими завданнями, які на нас накладає грядуща доба.

Я слухав Леся Курбаса і впивався його милозвучним голосом, вглиблювався в його слова і думки. Кожне його слово діймало душу і падало в найменші закапелки мозкової коробки. А він не зупинявся, він далі розгортав свої, як видно, довго продумувані пляни.

— Ми не будемо тут же негайно організовувати театру. Наш плян — це, може, покищо тільки мрії: згуртувати багато людей різних фахів, різних галузей мистецтва, літератури, музики, які погодяться пуститись у далеку дорогу шукань, науки, тренування своїх м'язів, тіла, голосу і, найважливіше, свого інтелекту. Ту всю енерґію і невтомну працю спрямувати на пошуки шляхів до нового театру. Коли переконаємося, що ми відмежувалися від минулого, заяложеного, коли ми переборемо свої старі навики, свої акторські штампи, коли відчуємо свої оновлені м'язи, своє нове гнучке тіло, коли ми почуємо свій оновлений голос, коли збагнемо багато чого, що досі нам не відоме, або навіть чуже, — тоді ми почнемо думати про театральне видовище!

Я попереджаю вас і ваших товаришів, що це буде трудний шлях, вам нелегко буде відректися від того, що ви вже на сцені осягнули. А найважливіше те, що ми беремося за діло нове, неясне ще, не маючи ніякої матеріяльної бази, ніяких грошовитих меценатів. З чого ми будемо жити, де будемо працювати, хто де буде мешкати — не знаємо, нічого нікому не ґарантуємо. Кожен мусить сам про це подумати, потурбуватися. Ми будемо сходитися на спільну науку, на спільні тренування, вправи і на спільні балачки та виміну думок. Ми будемо слухати знаючих, розумних людей, які допоможуть нам шукати найкращої й найкоротшої дороги до нашої мети. Це будуть учені, професори, спеціялісти тих знань, що конечні для всеозброєння актора — майстра свого діла.

У нас буде кілька майстерень і кожна з них матиме свою ділянку майбутнього театру; театру для міста, для заводів, для села і для дітей. Актори, які вже працювали в театрах і вже мають професійний стаж і навіть своє акторське ім'я, всі вони будуть згуртовані в окремій майстерні, з окремою програмою тренажу фізичних дисциплін. Вони мусітимуть перейти повний перевишкіл, і тільки після того можна буде подумати про театр, про репертуар, про ролі і т. п.

Перша майстерня, що складається з молодих учнів театраль-

digitized by ukrbiblioteka.org

ної школи ім. М. Лисенка і кількох наймолодших співробітників моїх з "Кийдрамте" — вже працює, вже тренується у спеціяльних дисциплінах, які потрібні для експериментування форм нового театру. Її роля і завдання будуть зовсім відмінні від тих, що буде мати майстерня заавансованих акторів. Організується вже окрема майстерня, завдання якої — підготовка кадрів театру для дітей.

Отож, нікуди не рухаймося. Закочуймо рукави і берімося за роботу, бо її безкрай, бо її потребує народ, що споконвіку живе на своїй землі. І він нас потребує! Повертайтеся до Ліпочки, до товаришів. Передайте їм мій привіт і те все, про що я вам розповів. Передумайте, переговоріть, порадьтеся і рішайте. Одне, прошу вас, не забудьте: я і Мистецьке об'єднання "Березіль" будемо вам завжди раді і наші двері для вас усіх завжди відриті!

Подумати й справді було про що! Але, в тій же пам'ятній хвилині я всією підсвідомістю відчував, що опинився в полоні, з якого мені не було ні сили, ні бажання визволятися. Тут же я усвідомив, що наступила остаточна пора відрізати поли від минулого і розкрити нову сторінку життя. Докраю схвильований, я став запевняти Леся Курбаса, що всі його доручення постараюся виконати, і став просити прийняти мене до будь-якої своєї майстерні. Я не стямився, як опинився у міцних обіймах того, хто ще з ранніх шкільних моїх літ став мені дорогим, незамінним...

1965 — 1966

Беля Барток: Творчий парадокс 20 століття

ДО СОТОЇ РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ КОМПОЗИТОРА

Юрій Фіяла

Якщо погодитися з думкою, що трьома провідними, трьома найвпливовішими композиторами післяімпресіоністичного періоду слід вважати Арнольда Шенберґа, Ігоря Стравінського та Белю Бартока — ролю останнього у розвитку світової музичної культури, мабуть, найважче оцінити. Головна причина цього може видатися на перший погляд парадоксом, а саме: з них трьох, музика Бартока, мабуть, найлегша для зрозуміння. Одначе не може бути сумніву, що в особі композитора ми маємо творчу індивідуальність унікальної сили, інтелект непорушної моральної чесноти й художньої цілеспрямованости. Але якщо належно оцінити суть цієї індивідуальности видається нам справою порівняно легкою — зовсім не так просто показати, чому саме музична спадщина Бартока така вартісна, така впливова.

У романтичній мемуарній літературі (особливо літературі американській) уже довший час панує думка, що справжній геній проводить своє життя у стражданнях, так би мовити, у холоді та голоді, що він неодмінно вмирає самотньою, непізнаною та недооціненою людиною. Дозволимо собі з таким поглядом принципово не погодитися, хоча Барток і помер у вересні 1945 року в умовах порівняної бідности. Свої останні роки композитор провів у Сполучених Штатах, а його авторські гонорари з посмертного виконання творів набагато перебільшують суми грошей, які він заробив музичною композицією протягом усього свого життя.

Зрозуміло, це зовсім не означає, що про Бартока не знали його

Юрій Фіяла — композитор, піяніст, органіст — народився 1922 року в Києві. Музичну освіту здобував у Київській державній консерваторії ім. Чайковського, Берлінській музичній академії та Брюссельській королівській консерваторії. Від 1949 року живе в Канаді, де продовжує свою фахову працю в Монреалі. Автор понад двохсот творів оркестрової, камерно-ансамблевої та сольової інструментальної музики, багато з яких видано в Канаді. Від 1967 року продюсер музичних програм для Міжнародного відділу Радіо Канади [CBC].

digitized by ukrbiblioteka.org

сучасники, що його творів не цінували, його партитур не виконували за життя композитора. Але його стиль був настільки оригінальним, його творчий почерк таким самобутнім, що прийняти його музику почасти були спроможні лише обмежені кола музичної спільноти навіть на його батьківщині.

Якщо ж говорити про музичну культуру Західньої Европи, то перша половина 20 століття проходила там під впливом французьких імпресіоністів, а також німецьких та італійських експресіоністів, що з'явилися за ними, австрійських композиторів так званої "ново-віденської" школи, не говорячи вже про неоклясиків Стравінського, Пола Гіндеміта і багатьох їхніх послідовників. Уже після закінчення Другої світової війни рельєфно позначилися впливи конкретної, пуантилістичної та електронної музики, поєднані з добре відомими творчими принципами додекафонії, серіялізму та музики шансу.

Не диво, що на цьому інтелектуальному тлі ляпідарні, якщо навіть не аскетичні ритми модально-акордових структур Бартока були своєрідним стилістичним шоком, який у повному розумінні слова оглушив пересічного европейського слухача. І справді: на противагу максимально рафінованій, на рідкість вишуканій та підкреслено індивідуалізованій атональності "ново-віденців" Арнольда Шенберґа — Антона Веберна — Альбана Берґа, замість зумисної стилізації неоклясиків Стравінського та Гіндеміта, або рафінованої елеґантности композиторів французької групи "Шести", Барток запропонував слухачам сміливі, підкреслено жорсткі, енерґійно-дійові інтонації та ритми вербункоша — рідних йому елементів угорської народної музики.

Річ у тому, що творча особистість Бартока становить єдине ціле з музикою Угорщини. У своїх творах він не просто використовує угорські фолкльорні звороти, не тільки обробляє народні пісенні або танкові мелодії та ритми. Він ними живе, вони є головною складовою частиною його творчого інтелекту, так би мовити, початком усіх його творчих початків, кульмінацією й завершенням всіх його творчих задумів. У цьому Барток — унікальне явище світової музичної культури першої половини 20 століття, той щасливий виняток, який повністю підтверджує не тільки життєздатну багатогранність цієї культури, але й суто історичну послідовність її існування та розвитку.

Мимоволі виникає питання: чи справедливо було б уважати Бартока національним угорським композитором? Чи не був він композитором всесвіту, майстром, який зайняв одне з провідних місць у загальній музичній культурі, саме завдяки своєму національному походженню? Сподіваємося, що більш чи менш обґрунтована відповідь на це питання з'ясується в ході розвитку наших думок і доказів.

Народився Беля Барток 25 березня 1881 року в невеликому угорському селі Надьсентміклош, яке адміністративно належить тепер до Румунії. Вже з молодих років разом із своїм сучасником — композитором Золтаном Кодаєм — Барток почав невтомно та систематично збирати приклади музичного фолкльору народів Бальканського півострова: угорців, сербів, хсрватів, румунів, словаків, болгарів, українців, навіть турків та арабів. Головною метою Бартока було довести, що широко відома вже тоді мадярська музика, що її виконували цигани, насправді мала дуже мало спільного з музичним фолкльором Угорщини. Саме ця музика, себто музика циганська, інтонаційно побудована на так званій угорській гамі (ля, сі, до, ре-дієз, мі, фа, соль-дієз, ля), була дуже розповсюджена в містах і містечках східньої Европи. Але автентична старовинна музика Угорщини, як довів своєю етнографічною працею Барток, базується головно на пентатонному ладі (до, ре, фа, соль, ля, до). Вона й була основою справжнього угорського фолкльору, який продовжував існувати в народі всупереч стилістичному спотворенню циганів.

Разом з Кодаєм Барток зібрав і детально клясифікував понад десять тисяч зразків музичного фолкльору. Це був дуже важливий період розвитку Бартока — період кристалізації творчих принципів композитора, становлення інтонаційно-гармонійних і, головним чином, метро-ритмічних особливостей його стилю. У щасливому поєднанні з динамічними засобами сучасної гармонії, поліфонії та інструментальної фактури, творчі розшуки Бартока між роками 1906 і 1920 особливо яскраво виявилися в таких шедеврах фортепіянової літератури, як Десять легких п'єс, Баґателі, Бурлески, Імпровізації, "Алеґро барбаро", не говорячи вже про два перші струнні квартети, твори для музичного театру й симфонічної оркестри.

Дуже важливо підкреслити, що Барток був першорядним піяністом. Його вчителями були відомі Ф. Керш, Л. Еркель, а потім І. Томан, у клясі якого він скінчив музичну академію ім. Ліста в Будапешті. 1905 року Барток розділив з Вільгельмом Бакгавзом першу нагороду на міжнародному конкурсі піяністів ім. Бузоні. Слід пам'ятати, що саме Бакгавза вважають одним з найвидатніших піяністів 20 століття. Невдовзі після цього 26-літній Барток став професором фортепіяна королівської угорської Музичної Академії в Будапешті, — посада, яку він займав протягом 27 років.

Заслуговує на особливу увагу те, що фортепіяно мало величезний вплив на формування інтонаційно виразного стилю Бартока. Один з найуспішніших дослідників творчої спадщини композитора французький музикознавець Серж Моро видав у 1949 році солідну працю "Беля Барток: його життя, творчість, мова". В

digitized by ukrbiblioteka.org

цій праці він з великою авторитетністю аналізує піанізм Бартока, який характеризують, передусім, сугубо акордова техніка в поєднанні з підкреслено гомофонічною структурою мелодики та нестримною перкусійністю метроритміки. Саме ці риси властиві також камерно-інструментальній та оркестрово-симфонічній музиці Бартока, який спромігся спрямувати свою творчість на рідкість самобутнім шляхом після того, як він отримав досить традиційну консерватóрську освіту.

Гармонійна мова Бартока порівняно проста. Після детального ознайомлення з атоналізмом, з дванадцятитоновою системою Шенберґа та серіялізмом його послідовників Берґа й Веберна, після одвертого захоплення діяльністю Стравінського Барток зосередив свою творчу увагу на використанні специфіки античних модальних послідовностей угорського фолкльору. З допомогою ориґінальної техніки одночасних нашарувань двох, трьох, або навіть чотирьох модальних звукорядів, Барток продовжує утримувати в своїй музиці логіку тонального центру. Саме тому музична тональність як така майже завжди відчувається в творах Бартока, хоча принципи гармонійних залежностей тоніки-домінанти, не говорячи вже про небуденну структуру каденцій, зазнають на сторінках його творів всебічних змін і модифікацій. Дуже показова щодо цього колекція зі ста п'ятдесяти трьох фортепіянових п'єс, виданих у шести томах під загальною назвою "Мікрокосмос". Цей цикл проґресивно-педагогічних творів Барток написав між роками 1926 і 1937. Він складається з дуже цікавих речей, від простеньких мініятюр до великих циклічних побудов. У цьому пляні заслуги Бартока в процесі максимального розширення тональних можливостей, успадкованих західньою музикою ще з 19 століття, можна було б порівняти з ролею Шуберта і Шопена в процесі розвитку музичних структур та принципів 18 століття.

Паралельно з тим, що гармонійну мову Бартока характеризує її максимальна прямолінійність, майже аскетична ляпідарність, загалом його мелодика відзначається швидше короткими закругленими зворотами й фразами, ніж довгими розвиненими лініями. Добрим прикладом цього можуть бути теми його твору "Музика для струнних, ударних та челести", написаного в 1936 році. Тематика цього опусу винятково виразна та гнучка, її розвиток вільний і всебічний. Помітно посилюється використання композитором інтервалів чистої кварти, такої характеристичної для мелодичної структури угорського пісенного фолкльору. З того ж таки фолкльорного джерела походять і принципи уникнення передтактових звуків або затактів, використання гостро акцентованих перших нот і пунктуації рельєфних синкопованих фігур. Знов таки не можна тут оминути й багатої модальної різноманітности музич-

ної мови Бартока, а також самобутнього характеру мелізматичних орнаментацій його тематизму.

Ще один дуже важливий аспект творчої мови Бартока — його відчуття оркестрової палітри, володіння мистецтвом інструментування. Уява композитора була справді феноменальною! Нові, ще не використані звучання та небуденні звукові комплекси переливаються всіма кольорами райдуги на сторінках його камерно-інструментальних і оркестрових партитур. Він спромігся видобути невідомі акустичні ефекти з усіх існуючих інструментів, хай то буде фортепіяно, чи струнні, ударні, дерев'яні чи мідні духові. Досить переглянути сторінки його трьох останніх струнних квартетів, двох останніх фортепіянових концертів, Концерту для оркестри, Сонати для двох фортепіянів та ударних, а також Другого скрипкового концерту, де Барток з надзвичайним успіхом використовує кольоритні можливості чвертьтонових інтервальних побудов. Але навіть оминаючи спеціяльні ефекти, інструментування Бартока вражає своєю оригінальністю: її в жадному разі не можна помилково прийняти за оркестрове мистецтво будь-якого іншого майстра.

Творчий шлях Бартока складається з двох головних періодів, які формально нагадують своєрідну арку. На її вершині, себто в її кульмінаційній точці, міститься "Танцювальна сюїта", написана 1923 року та присвячена 50-літтю з'єднання Буди і Пешту. Без сумніву, що, в протилежність першому періодові своєї діяльности — періодові настирливих творчих шукань — з початком 1930 років музична мова Бартока характеризується прагненням композитора до ще більшої інтонаційної чіткости, до максимальної простоти стилю і форми. Але завжди, в усьому Барток щедро черпає з плодотворних джерел угорської народної пісенности, трактуючи цю пісенність у її найширшому, всеохопному розумінні.

У багатій критичній літературі про Бартока ми нерідко знаходимо вказівки на фундаментальну еклектичність його музичної мови. Самозрозуміло, ця еклектичність була більш ніж своєрідна. Якщо говорити про непересічну допитливість його інтелекту, про внутрішню потребу знаходити й творчо використовувати щораз нові засоби виразности — так, Барток був дуже успішним еклектиком! Він завжди цікавився всім новим, що з'являлося в сучасному музичному світі. Але водночас він невтомно й настирливо розширював рамки власної творчої виразности, вміло перетворюючи в звукових образах ідеї, накреслені іншими. Саме в цьому ми вбачаємо особливу заслугу Бартока, саме так треба розуміти його еклектичність, що завжди, у всьому служила цементуванню його власного творчого стилю, ніколи не викликаючи жадної стилістично-формальної роздрібленості чи розчленованості. Отже, ранні

digitized by ukrbiblioteka.org

впливи Ваґнера, Ліста, Брамса та Ріхарда Штравса Барток успішно абсорбував на самому початку своєї творчої діяльности, тоді як пізніші впливи Дебюссі, Стравінського чи Берґа можна було б конкретно простежити в формі деяких суто технічних засобів і методів.

Домінуюче місце в творчій спадщині Бартока посідають інструментальні твори, а саме: п'єси та цикли п'єс для фортепіяна, шість струнних квартетів, сонати й рапсодії для скрипки, три концерти для фортепіяна з оркестрою, два концерти для скрипки, циклічні твори для симфонічної оркестри. Більш епізодичною була музично-сценічна та вокально-хорова творчість композитора: опера "Замок герцоґа Синя Борода" та два балети — "Дерев'яний принц" і "Чудесний мандарин". Окремо стоїть етно-музикологічна діяльність Бартока, про яку вже згадувалося раніше. Саме цей аспект його творчого життя мав вирішальний вплив на формування й розвиток специфіки музично-інтонаційної мови композитора. Згідно зі спогадами самого Бартока, тижні й місяці, що він їх провів, збираючи приклади народного фолкльору, були найщасливішими спогадами його життя.

Хтось справедливо зауважив, що незламну творчу чесність, непохитну відданість власним естетичним принципам дуже важко зрозуміти чи виправдати, але занадкто легко піддати критиці. Барток не був прихильником гучних слів, демонстративних жестів, так би мовити, поверхових пустопорожностей. Він не терпів будь-яких неточностей, недомовок, нечіткостей. В особі композитора ми бачимо яскравий приклад того, що прийнято називати благородством мистецького духа, рідкісною відданістю ідеалам прекрасного, всеохопного, всесильного.

У зв'язку з ускладненням політичних обставин в Европі, наприкінці жовтня 1940 року Барток у супроводі своєї дружини, піяністки Дітти Пасторі, переїхав до Сполучених Штатів, де розпочав активну піяністичну діяльність. Колюмбійський університет нагородив його почесним званням доктора музики та доручив зайнятися науково-дослідною роботою в галузі вивчення музичного фолкльору. У 1943 році Бартока запросили викладати в Гарвардському університеті, але після трьох лекцій, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, він був змушений перервати цю важливу педагогічну роботу.

У тому самому році на замовлення відомого дириґента С. Кусевицького, Барток створив свою першу американську партитуру — Концерт для оркестри, виконання якого пройшло в наступному 1944 році з величезним успіхом. Але здоров'я композитора було підірване: всі його думки та мрії належали улюбленій батьківщині, замінити яку не могло ніщо! Хоча Барток і отримав кілька нових

замовлень від скрипаля Є. Менухіна, альтиста В. Прімроза та інших всесвітньо відомих музикантів, виконати їх усіх він уже не міг. 1945 року він серйозно захворів, а у вересні того таки року, дописуючи останні такти Третього фортепіянового концерту, Барток помер у нью-йоркській лікарні від левкемії.

Жорстока іронія невблаганної долі: на запрошення тимчасового уряду післявоєнної Угорщини переконаний націоналіст Барток збирався повернути на батьківщину ще перед Різдвом. Можна тільки уявити, як тяжко був би композитор розчарований, якби він справді спромігся зреалізувати цю свою мрію...

digitized by ukrbiblioteka.org

ЦІННЕ МУЗИЧНЕ ВИДАННЯ

Василь Витвицький

Доба 16-18 сторіч була в розвитку української музики особливо помітною і багатою. Одним із свідчень цього є Реєстр нотних зошитів Львівського ставропігійського братства з 1697 року. Дві частини цього списка показують, що братський хор мав у своїй бібліотеці близько чотирьох сотень (398) творів українських композиторів. Реєстр свідчить також і про високий виконавчий рівень тогочасних хорів в Україні. Між поданими в списку творами чимало чотириголосих композицій, але поряд з ними багато написаних для п'ятьох, шістьох, вісьмох і навіть дванадцятьох голосів. Згадана доба дала поштовх і підґрунтя для появи таких визначних талантів, як Максим Березовський, Дмитро Бортнянський і Артем Ведель. Вона променювала з одного боку на північ, сприяючи піднесенню музичної культури Московії, і — як останньо виявляється — на південь, на Балкани.

Проте, не зважаючи на важливість і цінність "партесної музики", як її звали (від латинського "партес", себто партії, голоси), донедавна вона була недостатньо досліджена і — що йде з цим у парі — мало знана навіть у музичних чи співацьких колах. Щойно останнім часом зацікавлення нею зростає, за один з його проявів можна уважати симпозіюм, присвячений українській музичній культурі 16-18 сторіч, що відбувся в квітні 1969 року в Києві. Матеріяли цього симпозіюму з'явилися друком 1971 року як 6-ий щорічник "Українського музикознавства". Також у "Хрестоматії української дожовтневої музики" (Київ,1970) з'явилося кілька зразків партесної музики, між ними написане для вісьмох голосів і широко розбудоване "Іже херувими" відомого композитора і теоретика Миколи Дилецького.

Тепер хочемо відзначити іншу помітну публікацію, що її довершила Колеґія св. Андрея у Вінніпезі. Це видана 1979 року "П'ятиголосна Партесна Служба Божа невідомого автора 17 ст.". У своєму вступному слові Павло Маценко інформує про те, що в бібліотеці міста Новий Сад у Юґославії знайдено ряд п'ятиголосих творів церковної музики, перевезених туди — як можна догадуватися — у 18 ст. з Могилянської Академії в Києві. З-поміж тих творів п'ять концертів видано у Вінніпезі 1974 року. Тепер надійшла черга на збережену в тому самому архіві службу Божу.

До цього видання входять: широка студія Мирослава Антоновича про згадану службу Божу (стор. 9-32), відбитки ориґіналь-

них сторінок рукопису і, нарешті, нотна частина (стор. 37-79). Транскрипцію окремих голосів рукопису і зведення їх у партитуру виконав М. Антонович. Треба згадати, що наш відомий музикознавець і дириґент має за собою ряд цінних праць саме в царині давньої, зокрема церковної, музики. Однією з останніх є його ґрунтовна праця про співи українських Ірмолоїв, видана англійською мовою в 1974 році. Він провів докладну аналізу нововиданої служби Божої, виявляючи варті уваги засоби композиторської техніки. Насамперед він звертає увагу на особливості побудови мелодій та загальний характер мелодики, на прояви поліфонічного, особливо імітаційного голосоведення, на орудування хоровим масивом при вмілому протиставленні голосових груп, вживання органного пункту тощо. Як цілість служба Божа не є комплектною. Однак, і за тими частинами, які дісталися до нас, видно дбайливе намагання створити певну єдність усього циклу. Це, як каже дослідник, зроблено добре продуманим і старанно випрацьованим естетичним взаємовідношенням частин.

Як згадано вище, автор партесної служби Божої невідомий. Але те, що на нотному тексті не подано імени композитора — не виняток. Навпаки, можна сказати, що недостатня уважність до імен композиторів властива усій згаданій добі. Це виразно віддзеркалюється й на львівському реєстрі нотних зошитів з 1697 року. Після докладної перевірки реєстру Федір Стешко стверджував на сторінках журналу "Українська музика" (жовтень 1937), що, на жаль, прізвища подані там дуже рідко: з усіх 398 творів імена композиторів подані тільки до 31.

Даючи характеристику автора на основі його власного твору, М. Антонович пише:

> Про композитора Служби Божої можна сказати, що це талановитий та вправний мистець, який вміло та економічно використовує різні технічні засоби, але ніколи не пописується своїм технічним умінням, тільки використовує технічні засоби для експресивних цілей. Композитор кладе велику вагу на деклямацію літургічних текстів...

Видання, про яке тут ідеться, своїм значенням якоюсь мірою переростає коло суто музичних, чи церковних справ. Воно одне з свідчень існування на Україні 16-18 сторіч високоякісної і самобутньої музичної культури, яка своїми впливами сягала далеко поза свої географічні межі.

digitized by ukrbiblioteka.org

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

НА ЩО СТАВЛЯТЬ ЧЕХИ

Мілан Кундера

Чеська нація бере участь в історії Заходу вже від давна. Це нація стара, але водночас і дуже молода, оскільки вона майже зникла під тиском інтенсивної германізації після Тридцятилітньої війни і вдруге з'явилася на европейській арені аж у 19-ому столітті. З огляду на це її обличчя зара́з і старе, й дитяче. Ця невизначеність щодо її віку — перша прикмета, яка впадає в око.

Чеський народ живий сьогодні не завдяки військовій силі чи політичній спритності, а радше завдяки величезній інтелектуальній роботі, що оживила чеську писемну мову. І з цього випливає друге спостереження: чеська нація народилася з чеської літератури, через літературу, і тому ця нація неминуче пов'язана з долею своєї літератури і культури.

Упродовж 17 і 18 століть чеська нація стояла на порозі загибелі. Чехи свідомі того, що могли б легко змиритися з поглиненням німецькою нацією, і якщо вони ще й далі існують, — це тому, що вони *вибрали* існування. І це третя несподіванка: їхнє сьогоднішнє існування — це вибір, проєкт, чи, вживаючи улюбленого вислову Паскаля, — *ставка.*

Дійсно, чеські інтелектуали 19-ого століття мали відвагу поставити собі дуже чітке питання: чи не краще було б — з

Мілан Кундера народився 1929 р. в Чехо-Словаччині. У 60-их роках був професором Празького Інституту вищих кінематографічних студій. У 1968 р. його звільнено з посади, а твори вилучено з книгозбірень. Від 1975 р. живе у Франції. Після виходу у Франції в 1979 р. його твору "Книжка сміху і забуття", чеський уряд позбавив Кундеру громадянства і заборонив публікувати його твори. Найбільш відомі твори Кундери: романи "Жарт", "Життя є деінде", "Пращальне прийняття", і збірка оповідань "Сміхотворні коханці". Українською мовою було опубліковано оповідання "Ніхто не сміятиметься" у ж. "Сучасність" (1979, 12).

Статтю, надруковану тут, базовано на доповіді, яку виголосив автор у Філяделфії на з'їзді Американської асоціяції розвитку слов'янських студій (AAASS) восени 1980 р. Передруковуємо в українському перекладі за дозволом "Нью-Йорк рев'ю оф букс".

Reprinted with permission from *The New York Review of Books.* Copyright © 1981, Nyrev, Inc.

погляду людства — взяти участь у досконалішій і розвинутішій великій німецькій культурі, ніж витрачати інтелектуальні сили на створення нової культури для малої нації? Чи зможе чеська культура віднайти свою питомість? І чи зуміє вона перетворити цю питомість на незаступиму цінність?

Нагадаймо тут, що приблизно в той самий час, коли відроджувалася чеська література, Ґете проголосив свою відому ідею про світову літературу. Згідно з його твердженням, національні літератури вже втратили свою важливість, бо настав час світової літератури. Цей збіг обставин утруднив чеську ставку, але рівночасно надав їй дуже важливого виміру. І це четверта особливість, без якої не можна зрозуміти чеської літератури: стати частиною світової літератури було не тільки важким завданням, але також і життєвою потребою. Чеській літературі треба було ввійти до світової літературної спільноти, бо тільки у такому понаднаціональному просторі могла вона знайти притулок і забезпечити собі незалежність.

Дозвольте пояснити, що маю на думці: велика нація з великими труднощами не піддається спокусі вважати свій спосіб життя найвищою цінністю і накидати його безжалісно решті світу. Натомість мала нація не може собі дозволити на такі амбіції. Вона і не мріє перетворювати світ на свою подобу, а тільки прагне світу, в якому панували б толерантність і різноманітність, світу, в якому вона могла б існувати, як рівна з рівними.

Концепція Ґете світової літератури, власне, містить у собі цей простір для толерантности і різноманітности, в якому мистецький твір не репрезентує національного досягнення чи престижу, а має тільки свою вартість, і в якому культури малих народів можуть зберегти право на питомість, відмінність та ориґінальність.

У 20-ому столітті цю життєву потребу понаднаціонального простору задовольнили майже символічно два празькі кола, без яких у всякому разі не можна уявити сучасної західньої культури.

Перше коло — Празьке коло (der Prager Kreis) — це коло німецькомовних єврейських письменників, згуртованих довкруги Макса Брода і Франца Кафки. Тримаючися понад боротьбою між чехами і німцями, вони вперше домоглися правдивої інтеґрації чеських, німецьких та єврейських традицій, що розвинулися на чеській території. У цьому пляні важливо, що Брод не тільки зберіг творчість свого друга Кафки від забуття, але також ознайомив Европу з чеськими творами Ярослава Гашека. Симптоматичним є і те, що найвидатніший чеський композитор нашого століття, Леош Яначек, можливо, залишився б невідомим, якби Брод уперто не обороняв і тлумачив його творів.

Друге коло — це т. зв. Празьке мовознавче коло, яке

digitized by ukrbiblioteka.org

складалося з міжнародного сузір'я німецьких, російських та польських мовознавців, зосереджених над чеською науковою працею, з якої і виринув структуралізм. Чеський аванґард — поети, мистці і театральні діячі згуртувалися біля цього кола, що створило своєрідний клімат празького модернізму. Коли французький аванґард ніколи не міг повністю визбутися культурного франкоцентризму, інстинктово розглядаючи інші аванґарди тільки як побічні продукти паризької діяльности, то чеському модернізмові вдалося існувати в цьому цінному просторі, що його Ґете назвав світовою літературою.

Саме цей клімат дозволив чеській літературі дати відповідь на основне питання, поставлене століття раніше: чи зможе вона збагатити світову літературу в цілості?

У відомій повісті Гашека у той час, коли вбивають габсбурґського престолонаслідника в Сараєві, даючи тим почин Першій світовій війні, Швейк сидить у хаті з пані Мюллер і доглядає свій ревматизм. "Убили нашого Фердінанда", каже вона. Швейк дивується: "Фердінанда? Справді? А котрого? Того, що збирав собачі посліди? Чи того перукаревого учня, що якось помилково випив еліксир до волосся?"

Це не неуцтво й не глупота; це відмова визнати вартість Історії, надати їй серйозности. Глибини блюзнірства в "Пригодах бравого вояки Швейка" ще ніхто повністю не зміряв. Твір, який, на мою думку, є найвидатнішим комічним романом нашого століття, написаний на найжорстокішу тему, яку можна уявити, — тему війни.

Не війна є ґротесковою в романі Гашека, а Історія, себто поняття, яке намагається раціоналізувати ірраціональну безглуздість війни, вдаючи, ніби в цьому є якийсь глузд. Европейська думка, зформована Геґелем та Марксом, уявляє Історію втіленням розуму, серйозности par excellence. Несерйозне, абсурдне має місце тільки на периферії Історії або на тлі її серйозности.

Твір "Пригоди бравого вояки Швейка" брутально підриває цей лад і ставить питання: а що, коли ця раціональність, яка хоче представити сплетення подій як щось раціональне, є тільки містифікацією? Що, коли історія не що інше, як безглуздя?

У той час, коли Швейк застановлявся, чи вбитий Фердінанд — це той самий бідолаха, що колись збирав собачі посліди, Кафка написав у своєму щоденнику: "Німеччина виповіла війну Росії. Пополудні — плавальний басейн". Він безперечно не сприймав війни так, як німець, свідомий, що належить до великої нації, яка творить історію, а як єврей з Праги, який розумів, що ні євреї, ні чехи не творять історії, а тільки підкоряються їй.

Так, як Бекет оголює людину до її біологічної есенції, так

Кафка зводить історію до голого прагнення влади, що само по собі не є історичне і не має значення поза самим собою. Коли для Гашека мова історії звучить, як белькотання, то Трибунал чи Замок — німі. Без самовиправдання, без ідеології, вони становлять тільки силу, яка навіть не старається вияснити, чому існує.

Десь у той час, коли Кафка дозволив своєму землемірові мандрувати лябіринтами Замку, Карел Чапек написав п'єсу "RUR", у якій ро́боти (машини, створені людиною) перебирають світ. Неісторичне прагнення сили раптом з'являється в зображенні фантастичного тоталітаризму, чий крок вперед замінює те, що уважалося історичним проґресом.

У середині 19-ого століття великий філософ малої Данії Кіркеґор зформулював першу важливу відповідь Геґелеві, в якій він протиставив безособовій раціональності історії ірраціональну реальність індивіда. Сімдесят років пізніше три великі прозаїки іншої малої країни заатакували, прямо і неповторно, історичну раціональність як таку.

Я навів Гашека, Кафку і Чапека, щоб коротко вказати на те, що чеська культура (і культура чеської території) вступила в ту широку дискусію, якою є світова література, і що вона почала говорити про речі, про які тільки вона могла заговорити. І говорила вона про них не тільки у своїй прозі, але й у своїй поезії, малярстві та музиці.

Більше того, хочу підкреслити, що всі культури малих середньоевропейських країн стали на початку 20-ого століття важливими осередками для світової культури, якій вони подарували віденську психоаналізу, празький структуралізм, нову естетику повісті у творах Кафки, Музіля і Брода, додекафонію Відня та музику Бартока, і зрештою, театр абсурду Віткевіча. Всі ці країни виказали динаміку, характеристичну для молодих націй, сполучену з досвідом стародавніх націй, і дали нову й несподівану візію світу, яка досить часто шокує чіткістю свого жорстокого скептицизму, породженого поразками і переживаннями, болючими до такого ступеня, якого більші народи не спроможні зрозуміти.

І якраз у період, коли Центральна Европа переживала свій найбільший розквіт, абсурдний вирок у Ялті перерізав на дві частини цей великий осередок новочасної західньої культури й дозволив приєднати більшу його частину до російської цивілізації. І знову історія видалася чехам такою, якою її бачив Гашек: втіленням безглуздя і глупоти.

Переслідування мистецтва в Росії подібне до переслідування в Чехо-Словаччині, але його історичне значення інше. Терор у Росії, який би він не був жахливий, не загрожує існуванню російської

digitized by ukrbiblioteka.org

нації; це тільки етап в історії порівняно молодої цивілізації, яка, правдоподібно, має перед собою величезне майбутнє.

Метою ж цього переслідування в Чехо-Словаччині є кінець-кінцем щонайменше загибель чеської культури, з якою, як я згадав на початку, невід'ємно пов'язане існування самої нації. Поняття культури російського тоталітаризму абсолютно несполучне з духом, із ставкою чеської літератури.

Поперше: єдність світу, яку вигадав і здійснив російський тоталітаризм, нищить єдині рамки, в яких чеська література може вижити, рамки світової літератури у ґетівському розумінні, себто той простір, у якому різні уявлення світу зустрічаються, стикаються і доповнюють одне одного, і в якому ориґінальність твору і культури спонтанно вважаються позитивною якістю і цінністю.

Подруге: чеська нація завжди була частиною Заходу, частиною загальної історії Заходу, яка веде від періоду ґотики через реформацію і від реформації до сучасної доби. Це правда, що чехи історично мали деякі симпатії до Росії як до слов'янської нації. Але від моменту, коли Росія наново самоствердилася під радянською владою як відмінна цивілізація, яка прищепила марксистську ідеологію давній месіяністичній антизахідній традиції свого минулого, вона стала несполучна з суттю чеської культури. Вона насильно вириває чеську культуру з її тисячолітнього оточення і пробує інкорпорувати її в історію, зовсім чужу їй.

Тільки ця радикальна несполучність між суттю чеської літератури і суттю російського тоталітаризму пояснює цей, на перший погляд парадоксальний, феномен: між 1948 роком і сьогодні чеська культура пережила один з найважливіших моментів у своїй історії. Більше того, майже біологічним відрухом вона зуміла зосередити всі свої зусилля для того, щоб захиститися від культурної колонізації із Сходу і змогла завоювати собі — помимо режиму, у противагу режимові, впарі з режимом, головно в шістдесятих роках — достатньо простору для свободи, який вона заповнила своїми творами.

Російська інвазія 1968 року поставила кінець культурній емансипації країни і швидко та цілком свідомо довела до послідовного придушення чеської літератури. Відтоді і по сьогодні сучасну чеську літературу (принаймні те, що переростає рівень чистої пропаґанди або звичайної розваги) заборонено на всіх друкарських верстатах країни, тому практично вона існує лише у двох формах: машинописної літератури і такої, що друкується закордоном.

Помимо цього, трагічні обставини надали чеській культурі ще

більшої чіткости і ще більшої внутрішньої свободи. У тіні власної смерти, чеська література переживає свою велику добу, залишившися вірною головній особливості своєї долі: вона вийшла на европейську арену як ставка і такою й залишилася, а саме, — чи може нація витримати такий зосереджений політичний тиск самою тільки силою своєї культури? І як довго?

Але сьогодні не тільки чеська нація ставить на те, чи залишилося ще місце для малої нації у сьогоднішньому світі великодержав. У час, коли починають стикатися колосальні цивілізації, чи не є висловлене Ґете поняття світової літератури, як простору для толерантности і різноманітности нічим іншим, як анахроністичною, давно розвіяною мрією?

Але ставка чеської літератури ще більше всеохоплююча: у світі тотальної політизації чи посідає сама культура ще незалежність, вагомість, значення? Чи смерть літератури — це трагедія, чи лише епізод?

Ця ставка чеської літератури кидає виклик особливо західньому світові як такому. Чи культурна єдність цього світу існує ще до такої міри, має досить солідарности і життєвости, щоб відчути ампутацію однієї своєї частини? Чи, можливо, Захід таких несвідомо готується до своєї загибелі?

Сто п'ятдесят років тому чеська література зробила ставку, яка не стосувалася нікого іншого, крім неї. Сьогодні ця ставка стосується цілого західнього світу.

Переклала з англійської М. С.

digitized by ukrbiblioteka.org

Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі*

Михайло Френкін

У передмістях Петрограду, як повідомляло командування, після революції "негайно ж виявилася українська течія і створилася сильна українська організація".[39] Як доповідав у червні командувач Петроградської військової округи генерал Половцев, "серед солдатів-українців триває помітний неспокій. Помітне прагнення зформувати окремі українські частини з безпосереднім підпорядкуванням Генеральній Раді. Українці мотивують своє право рівночасно з іншими".[40]

У центральних ґарнізонах — у Московській військовій окрузі — в травні та червні виникли в багатьох місцях українські військові громади й формувалися українські маршові роти. Від липня 1917 року цей рух посилився (після відомої угоди Тимчасового уряду з Центральною Радою). У більшості великих ґарнізонів Московської округи виокремилися українські частини. У Москві 194-ий запасний полк перетворено на Український Запорізький чисельністю понад 2.300 солдатів. У Ржеві виокремлено понад 3 тисячі солдатів-українців. На початку червня збори солдатів-українців Тамбовського ґарнізону ухвалили утворити український ударний батальйон та дивізіон для "оборони України з Росією". Голова Української ґарнізонної Ради підполковник Зелинський надіслав відповідні телеграми до Московської округи та до Військового Генерального Комітету в Києві.[41]

Аналогічно розвивався український рух серед солдатів-українців і по інших військових округах. У фронтових частинах та ґарнізонах Західнього фронту, на території Білоруси, маршові роти з українців відмовлялися від виконання нарядів до одержання відповідних вказівок від Центральної Ради.[42] Як згадує видатний діяч Центральної Ради Мартос, характеристичною рисою українізації військових частин у Білорусі була пляновість. Нитки керування цим рухом перебували в руках Петлюри та В. Тютюнника. Українські військові Ради виникли тут у багатьох частинах, аж

---

*Початок статті — див.: Сучасність 1981, 3-4.

39. Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти в Петроградской губернии (1917-1918). Очерки и документы. Ленінград, 1972. Док. 23 та інші.

40. ЦГВИА (Центральный государственный военно-исторический архив), форма 366, опись 2, дело 17, лист 227.

41. Там таки, ф. 366, оп. 1, д. 90, л. 36.

42. Великая Октябрьская Социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы. Мєнськ, 1957, стор. 418.

до фронтових. Головнокомандувач Західнього фронту був вимушений дати дозвіл на організацію з запасних полків 27-ої піхотної дивізії українського національного полку, а потім — навіть дивізії.[43]

Улітку 1917 року в зв'язку з небезпечним посиленням більшовизму і втратою надій на "оздоровлення" армії, Ставка (генерали Брусілов, Корнілов, Гутор, Володченко та інші) почала співчутливо ставитися до створення українських частин на Південнозахідньому та Румунському фронтах, а також по військових округах поблизу цих фронтів — Одеській та Київській. Ці частини, за обґрунтованим твердженням Дорошенка, "правили би за надійне опертя проти більшовицької пропаґанди". Генерал Брусілов, ще бувши головнокомандувачем Південнозахідного фронту, доручив майбутньому гетьманові генералові Скоропадському розпочати українізацію 34-ого армійського корпусу. Німецьке командування враховувало цю позицію російської Ставки, і фельдмаршал Гінденбурґ писав, що рік після Брусилівського прориву був роком тяжких російських втрат і "глибокого розкладу російської армії".[44]

Отже, вимушена поступка Тимчасового уряду та Ставки була зумовлена ситуацією, що склалася всередині держави та в війську. Успіхи українізації були пов'язані як з позицією солдатів-українців, так і з солідарністю з ними їхніх братів по українських селах. Міста й села України вкривалися мережею українських товариств, що їх звичайно називали клюбами, народними будинками, народними громадами тощо.[45] На селі українські селяни часто не давали виступати більшовикам. Наприклад, у селах Чернігівщини більшовицьких аґітаторів стягали з трибун.[46] Процес виокремлення солдатів-українців посилився. Це можна було спостерігати на багатьох прикладах: у 34 запасному піхотному полку, де виокремилося 500 солдатів, в Олександрійському повіті на Одещині і навіть у Таганрозі, де понад 500 українців висунули вимогу створити окремі українські роти.[47]

До початку осени 1917 року по тилових ґарнізонах України українізовано майже 130 запасних та спеціяльних полків чисельністю майже 120 тисяч солдатів та офіцерів.[48] Одначе Центральна Рада перебільшувала значення успіхів в українізації армії і нехтувала невблаганну небезпеку нерозв'язаного аґрарного питання, що сприяло дальшому розкладові як українських, так і російських військових частин.

Український національно-визвольний рух охопив усі території, де

43. Український історик 1973 (Нью-Йорк—Мюнхен), 3-4 (39-40), стор. 110, 111.

44. General-Feldmarschall von Hindenburg. Aus meinem Leben. Ляйпціґ, 1920, стор. 251.

45. Д. Дорошенко. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918), ч.2. Львів, 1923, стор. 114; М. Френкин. Революционное движение на Румынском фронте (1917-1918). Москва, 1965, стор. 97, 98.

46. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, стор. 67, 69.

47. ЦГВИА, ф. 2000, оп. 3, д. 2713, л. 197; Русское слово, 9 червня 1917; Русские ведомости, 29 червня 1917.

48. ЦГВИА, ф. 2148, оп. 1, д. 817, лл. 144, 145.

digitized by ukrbiblioteka.org

перебувала помітна кількість українців, як солдатів, так і цивільного населення. У Казанській окрузі, майже в усіх більших ґарнізонах Поволжя виникали, разом з мусулманськими, також українські роти й громади, лотиські полки, єврейські, литовські та інші організації. Самарська українська громада ухвалила рішення про автономію України "на федеративних засадах". Як свідчать джерела, в бюрі військової секції саратівської Ради переважав есерівський вплив, при тому — українсько-есерівський. Тут справа доходила до свавільного творення українських формувань. Як доповідав начальник 14 піхотної запасної бриґади Казанської військової округи, солдати 91 та 92 піхотних запасних полків самостійно створили Український козацький імени Івана Мазепи полк. Відбувалося посилення українського руху серед солдатів ґарнізону міста Саранська в 234 піхотному запасному полку. У місті Самара солдати-українці та українці-офіцери самовільно створили український батальйон. До кінця червня в Поволжі зформовано понад 30 українських рот.[49]

Український національно-визвольний рух охопив також і ґарнізони інших військових округ — ґарнізони Ташкенту, Ашхабаду, Томська, Тифлісу, Симферополя, Омська, Ревелю, Тамбова та багатьох інших міст. У червні в Омську відбувся з'їзд українських делеґатів від ґарнізонів Омської округи. З'їзд звернувся до Військового міністерства з вимогою негайно виділити 5 тисяч солдатів-українців для поповнення зформованих українських корпусів.[50]

Навесні 1917 року виникла ціла низка національних організацій на Далекому Сході, серед яких найсильнішими політично та організаційно були українські Ради. Мережа національних осередків існувала серед українських переселенців по селах вздовж Амуру та в Приамур'ї, де питома вага українців була досить поважна. Серед солдатів-українців і тут виникла сильна тенденція до створення українських військових частин. У цьому напрямі докладав великих зусиль український військовий осередок Хабаровської громади. Унаслідок зусиль української Ради міста Владивостоку солдати-українці кількох підрозділів оголосили свої роти українськими і прохали Раду робітничих та солдатських депутатів Владивостоку не заважати організації ще й інших українських частин. Одначе, військова комісія владивостоцької Ради всіляко заважала цій, як вона формулювала, "націоналістичній тенденції".[51]

Така характеристика неминучого руху пригноблених народів, як українського, так і інших, свідчила про нерозуміння керівниками Рад суті національного питання. Навіть запеклий монархіст і переконаний супро-

---

49. Дело народа, 9 червня 1917; Пролетарская революция 1922, 10, стор. 243; ЦГВИА, ф. 366, оп. 1, д. 21, л. 90; Там таки, ф. 2000, оп. 3, д. 2713, л. 428, 104, 106; Октябрь в Поволжье. Саратов, 1967, стор. 149.

50. Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис. Доклады и материалы. Москва, 1951, докл. 697; газета "Кавказ", 12 серпня 1917; ЦГВИА, ф. 2000, оп. 3, д. 2713, л. 655 об, 668, 694, 197, 16, 44; Там таки, ф. 366, оп. I, д. 90, л. 36.

51. ЦГВИА, ф. 1558, оп. 1, д. 1, л. 188, 188 об.; М. Щагин. Октябрьская революция в деревне восточных окраин (1917-1918). Москва, 1976, стор. 126.

тивник націоналізації армії генерал Денікін визнавав, що, крім клясових та партійних проблем, у перебігу революції "додалося загострення національного розбрату, яке частково мало підставу в історично утворених взаєминах між племенами, що населювали Росію, та імператорським урядом..."[52] Активний учасник російської та української революції Арнольд Марґолін писав, що "лише сліпий міг не побачити величезного, казкового зростання національної самосвідомости українського селянства".[53] Мілюков, уже відомий нам як рішучий ворог права націй на самовизначення, наголошував, що український національний рух "особливо сильний".[54]

Це зростання української національної самосвідомости враховував і російський централіст-великодержавник Ленін, який не зупинявся перед застосуванням шахрайських засобів, щоб спантеличити, обдурити і дезорганізувати українське селянство. У своєму листі до С. Ордженікідзе на початку березня 1918 року Ленін звертав увагу, що актуальне завдання — це "... рішуче й безоглядно перелицювати наші частини на Україні [тобто, інтернаціоналістські російські частини. — *М. Ф.*] на український кшталт — таке тепер завдання. Треба заборонити Антонову [російському більшовицькому главкомові загонів Раднаркому. — *М. Ф.*] називати себе Антоновим-Овсєєнком, він має називатися просто Овсєєнком. Те саме треба сказати про Муравйова [...] та інших".[55]

Не підлягає жадному сумніву, що українське національне питання на всіх етапах подій рішуче вплинуло на всі бурхливі події революції 1917-1918 року та громадянської війни.

Однак, трагедією українського національно-визвольного руху був той незаперечний факт, що в свідомості українських селянських мас у перебігу революції соціяльний (аґрарний) складник почав переважати складник національної свідомости. Як підкреслював один із керівників Центральної Ради М. Порш, "наша революція відрізняється від старих революцій замахом на земельну власність великих поміщиків..."[56]

Це твердження цілком обґрунтоване. Конфіденціяльні австро-угорські джерела не розбігаються з думкою Порша. У серпні 1917 року всі таємні повідомлення, що накопичилися в міністра закордонних справ Австро-Угорщини графа Черніна, одноголосно твердили, що селянство Росії палко бажає миру й вимагає поділу великих земельних маєтностей на свою користь. Напередодні німецько-австрійської окупації України в керівних колах центральних держав панувало переконання, що цим державам у пошуках сировини та, насамперед, продовольства треба

---

52. Ген. А. И. Деникин. Очерки русской смыты, т. 1, вип. 2. Париж, без року видання, стор. 134.

53. А. Марголин. Украина и политика Антанты. Берлін, 1921, стор. 477.

54. П. Милюков. История второй русской революции, т. 1, вип. 1. Софія, 1921, стор. 148.

55. В. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 50, вид 5. Москва, 1965, стор. 50.

56. Павло Христюк. Українська революція. Розвідки й матеріяли. Нью-Йорк, 1969, стор. 31.

digitized by ukrbiblioteka.org

окупувати Україну і що треба зі зрозумінням поставитися до українського селянства, в руках якого перебував увесь урожай. Конфіденціяльне повідомлення на початку 1918 року про становище на Україні оповіщало, що "селяни нині забрали всі поміщицькі землі, і ввесь урожай у їхніх руках. Неможливо відібрати в них ці землі". У березні 1918 р. відповідні органи військових супротивників Росії констатували, що "український селянин вже не слухає Ради. Він мріє лише про захоплення і бажає збагатитися коштом поміщицької земельної власности..."[57]

Оскільки Центральна Рада систематично відкладала розв'язання аґрарного питання до скликання Установчих Зборів та Сейму, малоземельні українські селяни почали чуйніше прислухатися до демагогічних закликів більшовиків. Як обґрунтовано твердив український діяч, "влада Центральної Ради з дня на день почала втрачати ґрунт під собою", і симпатії народних мас, раніше зосереджені довкола Ради, "перенеслися на більшовиків".[58]

Коли діячі Центральної Ради схаменулися і опрацювали досить радикальний проєкт земельної реформи на Україні наприкінці січня 1918 року (опублікований майже водночас з IV Універсалом), вони вже безнадійно запізнилися. У питанні миру Центральна Рада також спізнилася, бо переговори вона почала пізніше від більшовиків.[59]

Раніше, в червні-липні, українські вояки в своїх військових частинах хоробро билися з німцями й чесно виконували свій солдатський обов'язок, зазнаючи великих втрат. Цим вони викликали незадоволення російських більшовизованих дивізій, солдати яких звинувачували українців у тому, що вони "дратують німців". У зв'язку з цим іноді ставався й обстріл іззаду по українських (та чеських) солдатах. Улітку 1917 року невпинно йшли на фронт українські маршові роти, заохочувані Центральною Радою. У той самий час існувала криза поповнення в російських частинах.[60]

У грудні 1917 — січні 1918 року становище різко змінилося. Уже не існував Тимчасовий уряд, що так і не спромігся дати селянству ані негайного миру, ані землі, ані розв'язати жадної з проблем революції. Більшовики розпочали мирні переговори і не лише не заважали селянству захоплювати поміщицькі землі, а й систематично розпалювали аґрарні пристрасті й закликали селян нищити поміщицьке землеволодіння. Тепер, у найкритичніший для Центральної Ради час, українські військові частини, які ще недавно ставилися до неї з величезним ентузіязмом, за більшовицької інтервенції на Україні оголосили свій невтралітет. Солдати-українці та селянство були не задоволені з Ради, з її нерішучости та всієї її соціяльно-економічної політики.[61]

---

57. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Відень, 151 P. A. X. W3, 153 P.A.X., P. A. I 834 S. 554.

58. І. Мазепа. Україна в огні і бурі революції, ч. 1. Без місця видання, 1950, стор. 13.

59. Там таки, стор. 30, 32, 33.

60. М. Френкин. Русская армия и революция, 1917-1918. Мюнхен, 1978, стор. 372-373; В. Кедровський. 1917 рік.., стор. 273-275.

61. Христюк. Українська революція.., стор. 37, 133, 136-137.

Як відзначав Дорошенко, полки та дивізії, які раніше підтримували Центральну Раду і Генеральний військовий комітет, тепер "з військового погляду вже нічого не були варті", бо більшовицька пропаґанда успішно розкладала їх.[62]

У боротьбі за Київ проти більшовицьких загонів Муравйова з 20-тисячного українського війська виступили в січні-лютому 1918 року лише 3 тисячі солдатів — виключно з формувань вільного козацтва, гайдамаків та Січових Стрільців. Решта частин оголосила "невтралітет", а деякі навіть пішли проти Ради — Богунський та Шевченківський полки, полк Орлика та інші.

Київ упав 9 лютого 1918 року, а перед тим більшовики захопили Полтаву, Кременчук, Лубні та інші міста. У Києві лютував терор ленінців, розстріляно кількох членів Центральної Ради (Пугача, Болевського та інших). Усі національно-культурні заклади знищено, погромлено українську інтеліґенцію. Більшовики прийшли на Україну як завойовники та окупанти. Більшовицький командувач Муравйов видав у Києві свій горезвісний наказ число 14, в якому зазначено, що "цю владу (радянську) ми несемо з далекої Півночі на вістрях своїх багнетів". Підґрунтям цих трагічних подій в історії українського національно-визвольного руху був той незаперечний факт, що головне опертя Центральної Ради — українське селянство в рішучу хвилину дбало лише про аґрарну проблему і відсахнулося від своїх національних лідерів, які виявили неспроможність до радикальних рішень.[63]

"Коли ми залишали Київ, — говорив український генерал К. Прісовський делеґації Міської думи Києва, — населення нас так образливо байдуже відпускало. Нам стріляли в спину. *Нас переслідували селяни в селах".*[64]

Одначе українських селян, чиї національні позиції були захитані демагогією більшовиків, обдурено в їхніх надіях на мир та самовизначення народів. Замість обіцяної влади народу в особі Рад українське селянство опинилося під диктатурою самозванних ревкомів, які здійснювали тотальний продовольчий грабунок. Українські солдати на фронті та в запасних полках у своїх численних листах до Центральної Виконавчої Ради (формально — керівний орган радянської влади) наполягали на тому, що вони бажають "самі по собі жити", а як цього не буде, то вони ладні боротися за свою свободу.[65] Усі ці мрії українського селянства були поховані брутальною дійсністю, і після короткого німецького панування та влади Директорії на Україну чекала більшовицька окупація, грабунок та закріпачення. На мирних переговорах у Бересті член української делеґації

62. Д. Дорошенко. Історія України (1917-1923), т. 1. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932, стор. 198-199.

63. Мазепа. Україна в огні і бурі революції, стор. 37-39; В. Винниченко. Відродження нації, ч. 11. Київ-Відень, 1920, стор. 96, 156, 158; Газета "Фолксцайтунґ" (їдиш) (Київ), 31 січня 1918, наказ Муравйова.

64. И. Чериковер. Антисемитизм и погромы на Украине (1917-1918). Берлін, 1923, стор. 189.

65. Центральный государственный архив октябрьской революции (ЦГАОР), ф. 1235, оп. 78, д. 63, л. 172, 179 та ін.

digitized by ukrbiblioteka.org

М. Любинський в запеклій полеміці з головою радянської делеґації Л. Троцьким сказав, що "голослівні заяви більшовиків щодо цілковитої свободи народів Росії — лише грубий демагогічний захід. Уряд більшовиків, який розігнав Установчі Збори і спирається лише на багнети найманої Червоної ґвардії, ніколи не наважиться здійснити в Росії справедливі принципи права на самовизначення".[66]

Про те, що більшовики й далі не збираються визнавати національні права народів держави, свідчать також виступи з національного питання на X з'їзді РКП. Так, визначний більшовик і національний ренеґат українець В. Затонський нарікав, що більшовики вчасно не вжили заходів, "проґавили", за його виразом, зростання національного руху на Україні. Затонський вказав на неможливість за панування більшовиків задовольнити національні потреби. "Самозрозуміло, — твердив Затонський, — що за радянської влади централізм конечний. Це природно".[67]

Проблема відродження справжньої (а не уявної, як в СРСР) української державности, як вона стояла 1917 р., залишається досі актуальною і болючою. Справа в тому, що душителями української державности й культури є не лише ленінсько-сталінські епігони. Вороже ставлення до української самостійности виявляють широкі верстви російської еміґрації, які взяли на озброєння ще передреволюційні великодержавні гасла. Як ми знаємо, П. Струве цілком заперечував можливість української державности й культури і проголошував "гегемонію" російської культури. Такі твердження успадковані в різних формах різними групами еміґрантського середовища на вимерті. Колишній міністер Тимчасового уряду С. Прокопович твердив, що в основі українського руху лежать не глибші причини, а лише прагнення скороминущих політичних партій та течій, "створених нездоровими обставинами самодержавства й великої війни". Він твердив, що доля українства "без російської держави" була б дуже сумною, а російський народ не може бути позбавлений берегів Чорного моря. Ба більше, колишній міністер, всупереч історичній правді, твердив, що російський уряд зменшував аґрарне перенаселення України шляхом... переселення українських селян до "вільних земель" на сході та північному сході Росії! Для визначення "широти й глибини сепаратистських тенденцій" на Україні Прокопович пропонував улаштувати плебісцит.[68]

Із крайніх великодержавних позицій виступає Н. Ульянов, який заявляє, що український націоналізм має за джерело не "живе", а "мертве" — кобзарські думи, леґенди, літописи тощо, а "простий народ", мовляв, не має до "українства" жадного стосунку. Цей автор, повторюючи старі писання великодержавників, заперечує наявність української мови (це, на його думку, лише "нарєчіє") і застосовує термін "малоросы", вважаючи, що ці "малороси" завжди прямували "в річищі загальноросійського

---

66. П. Христюк. Замітки й матеріяли до історії української революції, т. 2. Відень (Український соціологічний інститут), 1921, стор. 108-112.

67. Национальный вопрос и Советская Россия. Москва, 1921, стор. 64, 65.

68. С. Н. Прокопович. Сборник статей. Париж, 1956, стор. 127, 129, 130 та ін.

політичного руху". Ульянов твердить, що український націоналізм з'явився лише завдяки випадковим обставинам і підтримці з боку сторонніх сил. "Перша світова війна, — пише він, — і більшовицька революція — ось ті чарівні слони, на яких йому [українському націоналізмові. — *М. Ф.*] пощастило в'їхати до історії". Український націоналізм, твердить далі Ульянов, "висмоктаний з пальця", "штучно вигаданий". Ульянов не визнає української державности, яка нібито була в 1917-1818 роках "ефемерною". Українців Закарпаття він розглядає як "російських карпаторосів", що мріють про "возз'єднання" з Росією. Про політичне обличчя автора свідчить ще й інше: польську роволюцію 1830-1831 років він називає "заколотом" і всіляко накидається на Т. Шевченка та М. Грушевського.[69]

Н. Ульянов мав багато однодумців у минулому, але їх не бракує й нині. Апологети "єдиної, неділимої" провадять відкритий наступ на український національний рух. За твердженнями А. Царинного, національне та соціяльне пригноблення українського народу, — це "суцільна вигадка" і всі народи царської імперії добровільно прийшли під владу "білого царя". Український рух, на думку Царинного, це — "найбільше непорозуміння", української мови як такої не існує, а Шевченко був "духом більшовик".[70]

Залишки російської монархічної еміґрації, що доживають свій вік, досі проповідують "єдину, неділиму" та монархію, твердять про "єдність двох галузок російського народу", твердять, що "малороси" не відмовилися від своєї "руськости" й добровільно "возз'єдналися" з Росією, що український рух є "безглуздою спробою поділити нашу вітчизну" тощо.[71]

Деяка частина сучасної російської еміґрації, не зробивши жадних висновків з революції та двох світових воєн, залишилася на старих колоніялістичних позиціях. Так, С. Рафальський на сторінках журналу "Континент" осудно озивається про народи, племена та "народці", що не вміють "ні читати, ані писати", самовизначення яких нібито призвело до того, що вони "живуть гірше, ніж раніше". Автор всіляко принижує український національний рух, прирівнює його до одного з місцевих селянських повстань, самовпевнено каже, що не існує єдиного українського народу, що українці та білоруси схильні до російської національної культури, що в національному русі "хахлів" відіграє ролю стихійний анархізм тощо. Ця публіцистика російських великодержавників, що не має нічого спільного з науковою методою, фактично наближається, попри зовнішню протилежність поглядів, до позиції та практики радянського націонал-комунізму. Рафальський фактично палко обстоює збереження СРСР, де "національне питання було б розв'язане в конституційних рамках Радянського Союзу". Цей автор виступає проти, як він висловлюється, "африканізації" націй, категорично не згодний з можливістю розпаду радянської імперії і аґітує за "демократичну співпрацю різних націй у

---

69. Н. Н. Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. Нью-Йорк, 1966, стор. 145, 196, 198, 231, 264, 270, 278 та ін.

70. А. Царинный. Украинское движение. Краткий исторический очерк. Берлін, 1925, стор. 10, 35, 36 та ін.

71. Общее русское единство, — "Часовой" (Брюссель), ч. 620 (5), серпень-вересень 1979.

digitized by ukrbiblioteka.org

вільному Радянському Союзі" тощо. Рафальського "іноді дратує, іноді смішить" можлива участь самостійної України в "Малій Антанті" на західніх кордонах Радянського Союзу".[72] Як бачимо, російське самодержавство стоїть на варті кордонів СРСР! Рафальський, що під псевдонімом ...Ский або під власним прізвищем виступає на сторінках паризької газети "Русская мысль", досі шкодує, що царська влада не змогла в зародку роздушити Лютневу революцію, яку так само, як і Жовтневий заколот, учинили "нацмени", а російський народ у цих фатальних для нього подіях відігравав, мовляв, лише ролю статиста.[73]

На жаль, такі антинаукові, ба й просто брехливі погляди поділяють численні російські публіцисти і навіть О. Солженіцин. Не кажучи вже про наукову безпідставність цих поглядів, вони шкідливі ще й тому, що знаходять прихильників у надрах російського суспільства в СРСР. Деякі радянські нібито "опозиціонери" фактично об'єднуються з офіційним радянським комуністичним фашизмом, спрямованим проти визвольного руху неросійських народів.[74]

У зв'язку з такою ситуацією сучасні радянські дисиденти з так званої третьої еміґрації мусили дещо інакше поставитися до права націй на самовизначення. У заяві з українського питання А. Амальрік, В. Буковський, О. Ґаліч, Н. Ґорбаневська, В. Максімов, В. Некрасов та інші підкреслили: "Радянський Союз сьогодні — остання колоніяльна імперія світу, і раніше чи пізніше загальна стихія національного визволення має вдарити по її анахронічному існуванню". У документі справедливо вказано, що українці, білоруси, прибалтійські і мусулманські нації зазнають нещадної радянізації та русифікації. Свобода всіх народів та їхня доля не можуть бути відірвані від "росіян, що звільнилися від імперських прагнень, що розвивають власне національне буття, що поважають право на самовизначення інших націй". У заяві вказано, що найбільша в складі Радянського Союзу поневолена нація — це українці, які вперто прагнуть, поруч з литовцями та іншими, незалежного державного існування і не мають наміру капітулювати. Автори заяви підкреслюють, що ліквідація радянського колоніялізму відповідає інтересам російського народу і що є конечним зміцнювати співпрацю з борцями за незалежність України.[75]

Одначе, автори документу в суті речі звели свою заяву нанівець тим, що зумовили незалежність України відбуттям референдуму для з'ясування, "чи хочуть вони (українці) жити в незалежній державі".[76] Тягар централістичного мислення, очевидно, ще тисне на свідомість багатьох представників третьої еміґрації, бож за умов тривалих заходів націонал-комуністів — депортацій та примусового перемішування населення — не може бути й мови про таку річ, як референдум.

Захоплення й втримання влади більшовиками, придушення ними

---

72. С. Рафальский. Болезнь века, — "Континент" (Париж) 1977, 11, стор. 175, 176, 183-185, 189, 193.

73. Русская мысль (Париж), 15 лютого та 28 червня 1979.

74. Синтаксис (Париж) 1978, 2, стор. 20, 32, 47, 54, 56, 57, 61 та ін.

75. Континент 1977, 12, стор. 210, 211.

76. Континент 1977, 14, стор. 332.

визвольних рухів народів держави, криваве приборкування повстань, примусова русифікація, масові депортації, геноцид, руйнування національних культур, релігійні переслідування, колгоспне закріпачення і запровадження державного рабовласництва (концентраційні табори як господарсько-політична система), нарешті, систематичні територіяльні загарбання (поневолення низки европейських та азійських країн, аж до Афганістану) — усе це унеможливлює дальше перебування багатьох народів імперії в рамках російської державности. Лише після падіння режиму неосталінців і державного самовизначення поневолених народів можливе дальше наближення цих народів до майбутньої демократичної російської державности, якщо така виникне.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПІСЛЯ «ВИЗВОЛЕННЯ»
ІЗ СПОГАДІВ ЗВ'ЯЗКОВОГО ОУН*

Микола Кузик

Переночувавши першу ніч на волі у о. К. —Відень, квітень 1945 — я збудився вранці перед лицем непевної дійсности. Як далі бути? Мої господарі теж не знали, що їх жде. Покищо їхнє становище було не найгірше, бо виглядало, що Червона армія мала наказ шанувати церкви, і досі в їхньому будинку не було грабунків і насильств, що були загальним явищем в інших частинах міста.

Голод отьмарив мене до такої міри, що я теж приєднався до того масового грабунку і тягнув додому, що попало під руку. Але за кілька днів я пройшов голодову кризу і повернувся до сил.

Тоді посилилася турбота за дальшу долю. Хоч мої господарі були для мене надзвичайно добрі і щиро мною опікувалися, то все таки я відчував, що не можу надуживати їхньої гостинности. Друга проблема була, що в мене не було документів, а під більшовицькою і німецькою окупацією, вважалося, що людина без документа не може існувати — бо хто ти такий, якщо ти не маєш куска паперу, який би доказав, що ти є дійсно ти? Мені виглядало, що найкращим виходом буде якось залеґалізуватися і повернутися на рідні землі.

Одного дня я вибрався на розшук комендантури нашого району. По дорозі я зустрів радянського солдата і запитав його, де будинок комендантури. Він каже: "Ось це він і є — а чого тобі там треба?" — Я кажу, що був у Німеччині на роботах, потрапив у в'язницю, а тепер вийшов і хочу зголоситися, щоб поїхати додому. Тоді він мені каже: "Ти, браток, краще туди не йди — там таких, як ти, повний підвал. Я тобі раджу, відійди за місто, яких кілометрів з двадцять, а тоді може якось проб'єшся далі додому". Ми ще трохи поговорили про всячину, він сподівався, що в Союзі порядки зміняться, бо так, як було до війни, далі бути не може. Народ проливав кров за батьківщину, і тепер належить йому краще життя. Я подякував йому за його попередження й пораду.

Після цього попередження на кілька днів я закинув думку про поворот на Україну. Але ситуація не змінялася, і через якийсь час ця ідея знов з'явилася в моїй свідомості і спонукала мене на ще

---

*Початок спогадів див.: Сучасність 1980, 11. Прізвища деяких осіб на бажання автора не розкрито.

одну спробу. Я вибрався до головної комендантури, яка містилася в готелі "Континенталь". Тому, що в Відні тоді ще не було міського транспорту, треба було йти пішки. І це здається було моїм щастям. Я добився туди десь коло п'ятої години пополудні, і вартовий у дверях не впустив мене, бо вже було пізно. Перед готелем на лавках сиділи офіцери, і один з них, з синім дном шапки, з військ НКВД, почав мене розпитувати, що я тут роблю. Я сказав йому, що я вийшов з тюрми і нам сказали зголоситися в комендантурі. Він почав допитуватися про деталі, а потім каже: "Ну, тут розберуться, хто ти такий і чого сидів у тюрмі". Цей натяк мене насторожив, і я, відчепившися від нього, вирішив більше тут не показуватися.

Згодом виявилося, що в Відні залишилися деякі українці. Через знайомих я сконтактувався з Дарією і Левом Ребетами, які мусіли залишитися в Відні, бо під час бомбардування був тяжко поранений їхній малий син. Він був у шпиталі, і фронт захопив їх у Відні.

Якось у розмові з Орисею К. виявилося, що її товариш Теофіль П. перед виїздом на Захід, залишив у неї свої студійні документи. Вона погодилася дати мені ті, що не мали на них його фото, і я почав процес леґалізації себе як Теофіля П. Я довідався, що відновлюється наука в Школі зовнішньої торгівлі. Я пішов туди і зареєструвався. За час перебування в Відні я зробив для Теофіля П. два семестри Welthandelschule. Пізніше в Баварії я передав йому ті документи, але не думаю, що він використав це, бо сам він вивчав лісівництво

Дальшим завданням було знайти помешкання. У о. К. була тільки одна кімната, для трьох осіб було тісно. Я зайшов на мешкання на Деблінґерштрасе, де колись жив один мій земляк. Він виїхав на Захід, і його кімната була вільна. Моє становище помітно покращало: я мав нові документи, мешкання і зв'язки зі своїми людьми. Продавши деякі речі зі своєї "здобичі", я мав кілька марок у кишені.

Та доля чужинців у Відні була непевна. Окупаційна влада наказувала реєструватися на виїзд "на родіну". Були випадки арештів і вивозів, люди були насторожені і обережні. Матеріяльні умови погіршувалися. Харчові запаси вичерпувалися, а нового постачання не було. Становище не виправилося після закінчення війни 8 травня 1945 р. Східня частина Австрії опинилася під окупацією Червоної армії. Організація місцевої адміністрації йшла поволі, і ніхто не знав, яка буде політична система в Австрії. В адміністрації були переважно давні урядовці, які перестерігали параграфи, а не політичні напрямні. Вони трактували чижинців згідно зі своїми традиційними нормами і традиціями гостинности, що було питоме Відневі як столиці давньої австро-угорської

digitized by ukrbiblioteka.org

імперії. Та на вулицях можна було потрапити на "русских" і попасти в біду, тому люди здебільша сиділи вдома. Я теж сидів у своєму помешканні і, щоб чимось зайнятися, роздобув підручники французької й англійської мов і почав їх вивчати. Дні якось проходили — гірше було з вечорами й ночами, коли в голову находили різні думки і зганяли сон з повік. А ще до того в моїй кімнаті був гарний, старий стінний годинник, який вибивав кожних 15 хвилин і кожну годину, так що часто до 3-ьої, 4-ої години над ранком доводилося мені вислухувати ту музику і проклинати ні в чому не винних майстрів славного европейського годинникарського діла.

Десь з кінцем травня о. К. відвідав його приятель о. Д. який перебував у жіночому манастирі в Нідерголлябрунні, яких 25 кілометрів від Відня, бо теж не встиг виїхати на Захід. Цей манастир мав досить велике господарство, і я просив о. Д., щоб той запитав, чи сестри не прийняли б мене на працю. За якийсь час він повідомив нас, що мене приймуть, і я вибрався пішки до Нідерголлябрунну. Я вийшов раненько і десь пополудні добився до манастиря. Мені дали їсти і зразу послали працювати зі старим 70-літнім австріяком Техмаєром — косити конюшину. Я думав, що до вечора там викінчуся. Косити я не дуже вмів, а той старий не звертав уваги на те, що моя коса часто заривалася в землю і мені йшло те дуже поволі. Він косив справно, і я мусів дотримувати йому кроку. За якийсь час я втягнувся в роботу. Багато допоміг і навчив мене молодий, мого віку, Тадзьо, який уже кілька років працював у манастирі. Хоч Польща вже була визволена, він не спішився повертатися додому. Не думаю, що з політичних причин, а напевно з причин економічних. Бо хоч сестри вимагали праці (вони самі теж багато працювали), зате нас дуже добре годували, 5 разів на день, і працювали ми визначені години. А він придбав собі багато речей і боявся, що в цій — ще хаотичній ситуації може їх додому не довезти.

За кілька тижнів я вже був у прекрасному фізичному стані, засмаг, і став добрим та фаховим сільськогосподарським робітником. Сестри працювали з нами на полях і трактували нас добре. Час від часу я прислуговував о. Д. до служби Божої, що підносило мою репутацію в очах побожних сестричок. Багато говорив я їм про тяжке становище моєї родини в Відні (я мав на думці Ребетів), про брак харчів, про їхнього малого сина, який приходив до здоров'я після тяжкого поранення. Часом я діставав дозвіл піти до Відня, але, хоч я натякав, що метою відвідин Відня було щось принести їсти для моєї родини, перший раз вони дали мені на дорогу тільки два бутерброди. Так що наступні рази, як я вибирався до Відня, то відкладав дещо зі своїх харчів. Я прийшов

до висновку, що в них я маю тільки добре ставлення, але нічого не зароблю. Я працював там до серпня, і, як прийшли до Відня американці й інші альянти, я вирішив повертатися. Сестрам я сказав, що хочу відновити навчання з початком вересня, а, щоб придбати якихсь харчів, я найнявся на роботу до одного господаря — Зоммера. Так я цілий тиждень різав і колов дрова. Я прокляв цю роботу і ще досі її не люблю. Зате заробив досить харчів, так що повернувся до Відня з деякими запасами.

Три місяці в Нідерголлябрунні були одним з приємніших епізодів мойого скитання по чужині. В манастирі було відчуття безпеки в цей непевний час. Попри великі світові струси й політичні зміни життя наше було спокійне і нормальне. Воно оберталося коло щоденної віковічної праці: вирощування засобів прохарчування людини. Турбота про те, як росте картопля, як доспіває жито-пшениця, чи дощ не замочить скошену конюшину, заповнювала наші роздуми. Близькість до природи і фізичний труд були бальзамом, який загладжував душевні неспокої і думки про непевну будучину. На селі було відносно спокійно — народ жив своєю працею. Правда, нарікали на реквізиції харчів Червоною армією, що час від часу показувалася в село. Але до манастиря вони не заходили. Австрійці мають, здається, більше, як інші народи, розвинене почуття приватної власности, і найскоріше можна з них зробити ворогів, як щось у них взяти без відповідної рекомпензації. Реквізиції вповні цю ролю виконували так, що "русские" скоро заслужили собі на вороже наставлення населення.

Але цей до деякої міри ідилічний триб життя переривали мої відвідини Відня, що приводили мене до боротьби за існування, яку вели мої знайомі в Відні, та небезпек, які чигали на них кожного дня. Багато людей жило тоді в страху. Моя постава була в той час досить фаталістична. Після моїх переживань у тюрмі я вважав, що я вже помер, — що життя моє було мені тепер подароване, отже, не від мене залежить, як довго воно потриває. Я керувався девізою: "Що буде, те буде". Тому то, простуючи до Відня, я часто присідав на військові машини. Звичайно я вдавав австріяка, який уміє кілька слів по-слов'янськи. Але часом, як бачив, що шофер українець, то я розговорювався з ним по душі.

А часом у дорозі можна було потрапити в халепу. Одного разу вибралися ми до Нідерголлябрунну разом з Романом С. Він хотів там прикупити якихось харчів — у нього була дружина і мала дитина. Я знав пільні дороги навпростець. Ми собі спокійно йшли поміж зеленими полями, любувалися природою і гарним соняшним днем. Та нараз перед нами на доріжці з'явився російський прикордонник на вельосипеді і дав нам знак

digitized by ukrbiblioteka.org

затриматися. Тікати було пізно, і ми мусіли зблизитися до нього. Перевіряючи наші документи, він завважив, що ми чужинці, і запитався: "А вы кто такие?" Ми сказали, що ми студенти. На те він: "Какие вы студенты — вы бандеровцы — шляетесь по Европе і боитесь возвращаться на родину". Ми заперечували це і далі казали, що ми студенти, що ми зголосилися на виїзд на батьківщину і тепер ідемо на село, щоб роздобути харчів на дорогу. Чи він повірив нам чи ні, але сказав, що цим разом нас відпускає, але щоб ми не вешталися, а скоро "уезжали на родину". Ми з полегшею відідхнули, і, віддалившися трохи від нього, я сказав: "Ну, Романе, і звідки той сучий син знав, що ми дійсно бандерівці?" Ми розсміялися і пішли без пригод далі.

Як прийшли до Відня альянти і поділили його на 4 зони, зони не мали бар'єрів і, як більшовикам треба було когось заарештувати чи схопити, то вони йшли чи в американську чи в англійську зони і робили, що їм треба. Але люди, хоч були свідомі того, все таки стали почувати себе дещо вільніше. Люди почали ходити до церкви св. Варвари, нав'язувати між собою знайомства чи відновляти старі — навіть створилася студентська організація, яка мала приміщення на Колінґґасе і яку очолював Сергій Наклович. Вона мала якесь офіційне визнання австрійських органів влади і могла допомогти людям у заходах відновити навчання.

Я теж зачав думати про навчання. Щоб це зробити, мені насамперед треба було повернутися до мого дійсного прізвища. Я навіть зважився піти до будинку колишнього Ґестапо і тюрми, чи там немає моїх документів, але мені сказали, що всі документи Ґестапо забрало з собою або знищило.

У мене на руках була посвідка від реґірунґсрата, що я з ним перебував у в'язниці, але цього було замало. Тоді мені спало на думку поїхати до Братіслави, де я колись склав свої університетські документи. Крім того, ми сиділи тут у Відні, як коти в мішку, відтяті від світа, без жадних зв'язків чи зі Сходом чи з Заходом — тому то хотілося кудись пробитися, може вдасться зробити якісь контакти і подати хоч яку чутку про себе та інших. Я продискутував цей плян з Ребетами. Вони думали, що це ризиковне, але врешті погодилися на нього. Я прослідив, що між Віднем і Братіславою є нереґулярне залізничне сполучення. Одного дня я всів на поїзд, що складався з вантажних вагонів, і разом з іншими вояжерами, обвантаженими різними клунками, вибрався на схід. Ми проїхали Дунай, але за мостом поїзд здержано. Словацька охорона заявила, що відсьогодні кордон закривається, і оголосила що "ракушанє" (австрійці) в'їжджають у Словаччину на свій власний ризик: "Якщо в вас нема відповідних документів, то ви можете не повернутися". Багато позлізало з

вагонів і повернулося. Я вважав, що це оголошення до мене не стосується, бо я не "ракушанин" і не маю не то відповідного, але жадного документа, тому я вирішив їхати далі. Під вечір ми добилися до Братіслави.

Тепер я став перед проблемою, що робити і куди йти. Я вирішив піти на передмістя, де ми колись жили і де я навіть мав маленький роман із словачкою — Анічкою. Та поки я добився туди, надворі стемніло і знайти щось було неможливо. На одній з вуличок під тином була велика купа цегли. Я пересклав трохи цегли і зробив собі сховок і леговище. Та тількищо я розклався, а тут став накрапати дощ, а на додаток, за тином з'явився собака і почав на мене гавкати. Скоро з хати вийшов словак і відкрив мене в тій купі цегли. Я сказав йому, що я з Польщі і що вертаюся додому, тут, у Братіславі, маю товариша, але, на жаль, не можу поночі віднайти його адреси і думав тут переночувати. Не знаю, чи він цьому повірив, але запросив мене до хати, нагодував. Він був молодий, досить інтеліґентний. В розмові виявилося, що він не любить "русских" — нарікав на їхню поведінку і на грабунки. На другий день він сказав мені залишитися в нього й відпочити. З часом я признався йому, що я українець, студент, приїхав сюди з Відня і хочу дістати свої документи з університету, а також відшукати яких знайомих українців, що проживають у Братіславі. Він розказав мені, як дійти до університету, а сам пішов на роботу і обіцяв довідатися, чи є якісь українські установи в Братіславі.

В університеті мені сказали, що всі документи українців, що останнього літа подавалися на навчання, перед евакуацією Братіслави забрав інженер Зеркаль, який працював тут в адміністрації університету, і вивіз їх на Захід. Але в своїх книгах вони мали зареєстроване, що такі документи в них були складені. Я просив, щоб мені дали посвідку про це, що вони й зробили. Отже я вже мав зачіпку для своєї леґалізації.

Увечорі прийшов господар і подав мені адресу української греко-католицької церкви, куди я вибрався на другий день. Священик, а особливо його дві молоді дочки, мене дуже гарно прийняли. Від дівчат я довідався, що тут є один чоловік, який має доступ до урядових паперів і піддержує контакт з Прагою, а також, здається, з Заходом. Я зустрівся з ним. Він не дуже намагався випитувати мене, ні я його. За певну оплату я дістав від нього прописку на подорож до Праги, і він дав мені адресу в Празі, де я можу зустріти "своїх хлопців". Я не допитувався його, чиї є ті "свої хлопці", але думка поїхати в Прагу і може щось там довідатися була для мене дуже приваблива. Увечорі я сів на поїзд (це вже був реґулярний швидкий поїзд Прага-Братіслава). В купе я вдавав, що сплю, бо не хотів зрадити себе своєю мовою. У Празі

digitized by ukrbiblioteka.org

я відшукав ту адресу й дійсно застав там одного "свого хлопця" — Андрія, який час до часу приїздив до нашої групи. Сам він був закарпатець і, правдоподібно, держав зв'язок через Прагу між Баварією і Україною. Я розказав йому про Ребетів і про себе, довідався від нього про наших знайомих друзів. Ця зустріч була для мене великою подією, бо вона вказувала, що ми відновляємо зв'язок і стаємо членами великої родини, що ми не самі й що про нас будуть знати.

Увечорі я від'їхав щасливо й без ускладнень до Братіслави. Тут ще кілька днів я пробув у свого приятеля-словака і провів чимало часу з тими двома гарними дівчатами. Мимоходом я довідався, що в Братіславі є професор Цісик з дружиною і малою дитиною. Їх уже були забрали "русские" до табору на виїзд "на родіну", але дитина захворіла на кір, і їх примістили в приватному мешканні під свого роду домашнім арештом. Я довідався теж від свого словака, як найкраще перейти кордон до Австрії. За тими вказівками я щасливо перейшов кордон і дістався до Відня, привізши з собою навіть трохи словацьких делікатесів, якими мене обдарували добрі люди.

У Відні я звітував про свою поїздку Ребетам; я згадав про Цісика. Показалося, що це — батько пані Ребет і що нам треба його якось вирвати з рук "русских".

Через кілька днів ми обидва з Левом Ребетом вибралися до Братіслави — кордон ми перейшли вранці. На мості через малу річку, що була кордоном, вартового ще не було. Ми сіли на поїзд і за годину були вже в Братіславі. Тут ми зв'язалися з дівчатами, а через них з тим Миколою М., що мав доступ до документів. Він вистарався для них документи на переїзд до Пільзену, який ще в той час був під американською владою (підозріваю, що ті документи були підроблені, але ліпше такі, як жадні). З тими документами ми пішли на адресу, де були Цісики. Я стежив за рухом на вулиці, а Ребет зайшов у хату. Цісики скоро зібрали найпотрібніші речі, і ми непомітно зникли з тієї хати й подалися на станцію. Над вечір ми їх трьох завантажили на швидкий поїзд на Прагу і розпрощалися з ними, бажаючи їм щасливо добитися до Пільзену. Пізніше ми довідалися, що їм пощастило.

Будучи в посіданні двох довідок (від реґірунґсрата та Братіславського університету), я почав процес оформлення себе під своїм справжнім прізвищем. Допоміжний був у тому Наклович, який потвердив моє "зізнання під присягою", і я подався до університету записатися на медичний факультет. Тут готові були мене прийняти на підставі пред'явлених документів, але вимагали від мене посвідки, виданої поліцією. З великим неспокоєм ішов я до головної поліції, бо там уже була моя фотокартка на ім'я

Теофіля П. і я боявся, щоб вони цього не відкрили. Але я одержав потрібний документ.

Так мене прийняли на п'ятий семестер медичного факультету, і в міру можливости я ходив на виклади. Крім того, я знайшов собі мешкання близько о. К. і почав подвійне життя: мав подвійні документи, двоє мешкань, був студентом медицини і зовнішньої торгівлі. Бувало часом, що я не знав, хто я є в даний момент, аж доки не гляну на документи, які я мав при собі. Бувало, що перед людьми, які знали моє справжнє ім'я, інші люди зверталися до мене, як до Теофіля. Ця подвійність переслідувала мене ще довго.

Перебуваючи тепер увесь час у Відні, я підтримував щільний зв'язок з Ребетами. Часто з Левом Ребетом ми ходили на прогулянки чи в справах по Відні і вели дискусії на різні теми. Говорив більше він, а я прислухувався. Він був тип інтеліґента радше, ніж стереотипного революціонера. Хоча останні роки він пробув у концентраційному таборі, він скоро збагнув і сприйняв ті зміни, які зайшли в ідеологічних і практично-політичних настановах нашої організації. Він досить критично ставився до розколу в організації, і я вичував, що він не зовсім схвалював у тому процесі ролю Бандери і близьких йому людей. Він уважав, що при більшому такті і розумовому підході до суперечних поглядів можна б було розкол оминути, з чого була б більше скористалася і організація і вся наша визвольна політика. Як особа він був дуже коректний, уважливий, дбайливий за свою родину. Був добрим аналітиком подій з реалістичним, а подекуди й дещо скептичним підходом до людей і їхніх дій. Я з приємністю згадую той час із ним, бо від нього я навчився багато, передусім, що в усякій роботі важить не тільки вольовість, але й розум, хоч, з другого боку, тоді багато рішало щастя чи випадок, більше, ніж розумовий підхід. Я не мав нагоди чути його як промовця на публічному форумі, але своїм темпераментом і способом вислову я не думаю, щоб він був промовцем, що пориває слухачів, або людиною з харизмою.

Проминало літо. Зі сходу час від часу появлялися чутки про повстанську боротьбу в Україні. З преси і радіо люди виловлювали спірні проблеми між Радянським Союзом і альянтами. Крім контакту з Андрієм у Празі, від наших людей з Заходу не було ніякої вістки. У Відні ми вже мали гурт осіб, на яких можна було розраховувати і в потребі включити в роботу. Але не було жадних інструкцій, так що єдиними завданнями було держати між собою неформальний зв'язок, обмінюватися інформаціями і в разі потреби взаємно допомагати.

У вересні почалися виклади в університеті, і я спочатку ретельно їх відвідував. На Клінґассе я заходив рідко, хіба як треба було щось конечно полагодити чи про щось довідатися, бо ми з Ребетами вважали, що це небезпечне місце, яке "русские" на-

digitized by ukrbiblioteka.org

певно візьмуть під нагляд, а може й контроль.

Десь восени ми довідалися, що австрійці одержують перепустки на проїзд на захід до альянтських зон Австрії. Ми простежили, що їх видають в адміністраційному будинку нашої дільниці, але, щоб їх одержати, треба бути австрійським громадянином і мати відповідні документи. Треба було шукати способу, щоб добитися перепустки. І Ребетові це вдалося. Кілька днів він спостерігав той будинок і нав'язав знайомство з убиральницею. За відповідний подарунок харчами й цигарками вона допомогла дістатися до урядовця, який видавав перепустки. Він теж потребував жити, і за відповідну винагороду він оформив перепустку для Ребета з родиною. Межа між радянською і американською зоною була біля Лінцу, і ми розвідалися, що російський контроль досить суворий і часом вони стягають людей з поїзду; але Ребетам треба було ризикувати, щоб якось вирватися з Відня, бо скоріше чи пізніше до них могли дібратися більшовики. Я мав залишитися, і, якщо вони проїдуть, то зорганізують звідти зв'язок до мене.

Кілька тижнів не було жадної вістки. Аж одного ранку збудив мене стук у двері моєї кімнати. Я відчинив двері, і до кімнати увійшов чоловік і сказав кличку, яку ми усталили з Ребетом. Спросоння я не міг пригадати собі відзиву, і той чоловік каже: "Гей, хлопе,ти маєш відповісти те і те,я є Ясько Д., приїжджаю від Ребетів — вони проїхали без пригод". Він проїхав на перепустку, яку на підставі Ребетової, підробила наша техніка, і привіз мені кілька друків і певну суму грошей. Мені поставлено можливість або виїхати з Відня, або ще якийсь час залишитися і зорганізувати тут зв'язковий пункт, який буде потрібний для зв'язку між Заходом і Україною. Хоча я не почував себе надто безпечно в Відні, але, зваживши, що я вже був тут залеґалізований, обізнаний з тереном, мав певні знайомства і до того був у половині семестру — я погодився залишитися з тим, що під час різдвяних вакацій я постараюся приїхати на Захід для звітування і для нових інструкцій.

Ясько пробув у Відні тиждень. Він відшукав кілька осіб, яких він знав, і тим самим поширив коло й моїх знайомих. По його від'їзді до Інсбруку я зорганізував групу з чотирьох людей для майбутньої зв'язкової роботи. Надійшла різдвяна перерва, і я вибрався на Захід. На кордоні між радянською і американською зоною поїзд став серед поля. З вікна було видно, що його оточили червоноармійці. Потім по двоє входили до вагонів і проводили контроль, переважно документів, а часом і ручного баґажу. Я грав ролю австріяки, так що вдавав, що нічого не розумію. Але виклики солдатів та коментарі контролерів не могли пройти попри мене, і,

коли солдат віддав мені мій документ, а скоро потім поїзд вирушив у дальшу дорогу, я відчув приємне відпруження; а коли показалося, що американці зовсім нас не контролювали, тоді з полегшею й радістю я відчув, що тепер уже дійсно на волі. В цьому настрої дорога до Інсбруку видалась мені короткою і прекрасною.

В Інсбруку була досить велика українська громада, люди поводилися без страху, творили різні громадські чи професійні організації. Через кілька днів з малою групою наших людей ми вибралися до Мюнхену. Поїздом ми поїхали до Куфштайну, а потім вночі пішки перейшли кордон між Австрією і Німеччиною "назелено" — за кордоном всіли на поїзд і без пригод доїхали до Мюнхену. Мюнхен уже тоді робився центром української еміґрації, а центром нашого середовища була славна Фюріхшуле на Раммерсдорфі. Але незабаром треба було вертатися. Ми знов щасливо перейшли австрійський кордон, а потім я подався на Відень. Чим ближче під'їздив я до Відня, тим більше в голову приходили мені питання моєї родини: І чого ти пхаєш здорову голову під Євангеліє? Раз вдалося тобі вирватися, то чого туди їхати? Опісля я ще два рази їздив з Відня до Мюнхену, поки остаточно, десь у червні 1946 р., не виїхав до Мюнхену.

При переїзді радянсько-американської демаркаційної лінії кожний контроль був пов'язаний з напруженням і страхом, але ні разу нічого не сталося. Зате перехід з Австрії до Німеччини, хоч не був пов'язаний з такою небезпекою і напруженням, був не без пригод, деякі прикрі, деякі комічні.

Другий раз я повертався до Мюнхену, і ми переходили кордон з Романом Б. Та в лісі ми наскочили на засідку американців і німецьких прикордонників. Нас оточили — тікати було неможливо. На місці нам зробили обшук. Я встиг витягнути з кишені доляри (це був матеріял, що дуже компромітував у той час) і запхав їх за штани під ремінь. Після поверхового обшуку нас завели на поліційну станцію. По дорозі я відчув, що мої доляри висунулися з-під ременя і помалу зсунулися в праву ногавицю. Я їх не загубив, бо мав шкарпетки, закочені поверх ногавиці. У поліції нам почали робити вже докладний обшук. Американець сказав скидати черевики — "от буде халепа", — подумав я, знайдуть доляри. На щастя, він сказав Романові скинути правий, а мені лівий черевик. З полегшею і відвагою я скинув лівий черевик і шкарпетку, і так доляри залишилися в правій ногавиці і нічого каригідного в нас не знайшли. Американці передали нас німцям, а ті ранком завезли нас до тюрми в Розенгаймі, де ми пробули тиждень. У тюрмі було непогано. Ми були тільки вдвох у досить чистій і вигідній камері. Ми вирішили відмовитися від зізнань перед

digitized by ukrbiblioteka.org

німцями і жадали від них, щоб нас передали американцям. Німці натискали на нас, щоб ми склали зізнання і підписали протокол, але ми твердо відмовлялися. Ми мали з собою деякі харчові засоби і цигарки. За малого хабаря один вартовий виніс і надав на пошту листа до наших людей на Фюріхшуле, щоб якось нас витягти з біди. І дійсно, одного дня по нас приїхало американське авто — нас завезли до американської комендантури, там нас гарно прийняли і випустили. Це, здається, треба було завдячувати зв'язкам уже покійного Богдана Стрийського, які він мав з американським комендантом Розенгайму.

Друга пригода при переході кордону була трохи веселого характеру. Десь майже тиждень по виході з тюрми таки треба було вертатися до Відня, і ми вибралися чималою групою через той самий кордон. Найкритичнішим місцем було перейти вночі через річку. Ми переходили через греблю, верх якої був яких п'ять метрів завширшки. Треба було бути уважним, щоб не впасти з греблі в глибоку воду. Ми скинули черевики і брели по воді на верху греблі. Ґенко Г. забагато взяв праворуч і почав ставити ногу поза греблю. Він захитався, якось віднайшов рівновагу, але під час того поруху випустив з рук черевики, вода їх підхопила, і вони пішли за течією. За тією річкою ще треба було яких сім кілометрів іти до Куфштайну. Доріжка через ліс була вистелена малими камінчиками з піском. По якому кілометрі Ґенкові ноги так роз'ятрилися, що він ішов чимраз повільніше, як каліка. Надворі була провесна, і декуди ще лежав сніг. Я запропонував Ґенкові свої черевики, а сам ішов у шкарпетках. Закусивши зуби, якось я подолував ту дорогу. Вийшла однак проблема, як без черевиків показатися на залізничній станції — це буде надто підозріле, і, напевно, поліція на це зверне увагу. На щастя, один з нашої групи знав нашого зв'язкового в таборі біженців у Куфштайні. Десь близько п'ятої години над ранок ми добилися до табору, збудили того зв'язкового, "зреквізували" в нього якісь старі черевики і вже далі дісталися до Інсбруку без перешкод.

У Відні ми мали неофіційно зв'язкову хату в о. Л., через яку перейшло двоє дівчат до Польщі на Закерзоння і щасливо звідти повернулися. Крім того, я зорганізував "сліпий" зв'язковий пункт: три рази в означені дні тижня між 2 і 2.30 пополудні хтось із нас ішов на одну площу в Відні з визначеним знаком і кличкою. Якби до нас підійшла людина з відповідною кличкою, ми мали б нею заопікуватися і допомогти дістатися, куди їй було треба. Кілька місяців ми тримали цей зв'язковий пункт, але ніхто на нього не показався. Можливо тому, що зв'язки до України йшли іншими шляхами і пункт у Відні не був дуже потрібний, мені дозволено покинути Відень напостійно, і десь у середині 1946 р. я останній

раз проходив агонію радянського контролю на кордоні. Тоді вона видалась мені найбільш нервово напруженою, бо відчувалося, що хоч так близько до волі, а все таки можна потрапити в червоні руки. Але вона пройшла щасливо, і я остаточно вирвався з засягу радянської влади.

Скоро мене поглинуло життя на Фюріхшуле. А там воно було дійсно бурхливе, різноманітне і цікаве. Та школа була на довгі роки осередком політичного, громадського, товариського, культурного, спортового життя. Її мешканці були здебільша студенти, колишні політв'язні, екс-дивізійники і всі інші, яким треба було десь на початок знайти пристановище. Це був і "готель", де заночовували люди, що приїздили до Мюнхену в різних справах. Це був форум різних дискусій, тут відшукували один одного приятелі й знайомі — тут знайомилися молоді люди,і не одна родина тут мала свій початок. Ця школа була дуже цікавим епізодом нашого еміґраційного життя і повинна знайти якогось автора, щоб відновив пам'ять про неї.

У противагу до Відня, де люди були тільки українцями, і то мусіли з тим ховатися, щоб не попасти на "родіну", тут усі явно й вільно організувалися і могли собі дозволити бути не тільки українцями, а й бандерівцями, мельниківцями і іншими "івцями". Правда, ще проходили "скринінґи", але народ уже навчився, як їх проходити, щоб стати визнаними біженцями. Більшість людей перебували в таборах, які очолювали таборові управи, і їх треба було опановувати. Творилися студентські організації, за їх контроль зводилися бої, як, напр., за ЦЕСУС з великим чи малим "Е". Народ починав жити свобідним, демократичним життям. Наше середовище мало найбільші впливи, бо вийшло на еміґрацію з організаційною схемою і певною програмою. Її підставою була визвольна боротьба, яку вела УПА під керівництвом Української головної визвольної ради. Закордонне представництво УГВР мало за завдання мобілізувати українське громадянство на підтрим цієї боротьби, а на зовнішньому відтинку інформувати західній світ про розмір і завдання цієї боротьби і знаходити для неї співчуття, моральну і всяку іншу можливу допомогу. Для цього треба було творити представництва УГВР в різних країнах. Кордони з Німеччиною були в той час позакривані, людям доводилося пробиватися до інших країн нелеґально. Але до того часу вдалося вже було створити осередки в Парижі, Римі, Брюсселі, в Голляндії і Швайцарії. Було нелегко втримувати з тими осередками зв'язок, пошта тоді ще не функціонувала, леґально їхати до тих країн було неможливо. Треба було знаходити способи, щоб підтримувати контакт і приставляти туди потрібні інструкції чи літературу. Деякі способи були прості, але ефективні, можливо якраз через свою

digitized by ukrbiblioteka.org

простоту. Напр., між Мюнхеном і Римом курсував безпосередній поїзд, здається для альянтського персоналу. В наперед умовлені дні, про які знали ми і наш осередок у Римі, ми вкрадалися до визначеного вагону і в певне місце (звичайно в кльозеті) впихали нашу "пошту", яку поїзд перевозив до Риму, де наші люди її вибирали і вкладали їхню, призначену для нас.

Хоч організаційний апарат був у той час великий у порівнянні до тієї нашої групи, що виїхала з України, і зв'язкових напевно не бракувало, мої зверхники лишили мене далі в цій референтурі. У мене були інші зацікавлення, і зв'язковим я став випадково, але в той час я був задоволений з цієї функції. Поперше, між відрядженнями я мав вільний час і міг робити, що хотів. Скоро я втягнувся в інтенсивну спортову діяльність. Подруге, було добре, що не призначено мені функції, як деяким моїм колеґам, "зводити бої" на теренах різних студентських чи інших громадських організацій за впливи чи контроль. Тим самим я не робив собі ворогів і був у добрих товариських взаєминах із знайомими, які були інших політичних поглядів і партійної приналежности.

Якийсь час мої поїздки, здебільша по різних осередках Німеччини, крім кількох переходів кордону до Австрії, були не надто цікаві. Аж у 1947 р. почалися інтересніші ескапади. Зв'язок між Мюнхеном і Парижем держав Павло Ш. Він використовував поїзд для альянтського персоналу на лінії Париж-Мюнхен. До цього він уживав підроблених документів і уніформи сержанта польського корпусу генерала Андерса. Так він зробив понад 100 поїздок. Провід вирішив додати й мене на ту лінію. Я одержав відповідні документи, Павло вбрав мене в мундир з ранґом капрала, дав мені вказівки, як поводитися, що говорити, і ми дістали квитки, всіли у вагон першої кляси і подалися в Париж. Французький контроль на кордоні був досить формальний. Моя французька мова була мінімальна, так що відповідав на питання Павло. Перед кордоном для відваги він витягав пляшку коньяку і розкладав чарки і часто частував контролерів — деякі пили, деякі відмовлялися. Але, як він казав, це створювало відповідну атмосферу, і контроль проходив легше. По-моєму найбільша користь з того була, що алькоголь заспокоював трохи наші нерви і ми не зраджували надмірного напруження. Бо хоча — в противагу до подібної діяльности під німцями чи більшовиками — це не загрожувало тяжкими карами включно з розстрілом чи концентраційним табором — найвище коротшим чи довшим ув'язненням, все таки на нерви воно впливало. В Парижі ми пробули який тиждень. Там була моя сестра, я познайомився з іншими членами нашого представництва, побував у Люврі, на Монпарнасі, в Комеді Франсез, одне слово, було там досить приємно. Була тільки одна

проблема. Франція має репутацію волелюбної країни, але поліційна система там, у порівнянні з Німеччиною, була сувора. Щоб зареєструватися в готелі, треба було мати пашпорт, якого я не мав, так що мусів вкрадатися до кімнати Павла, щоб переночувати. Навіть пізніше, коли я спинявся в квартирі мого далекого родича, я мусів ховатися від консьєржа того будинку. Той консьєрж нагадував мені радянського управдома, який мав за завдання пильнувати все, що діялося в будинку, і доносити до "органів".

Ми щасливо повернулися до Мюнхену й за тиждень мали їхати знов. І тут я одержав підвищення — це, думаю, найшвидше підвищення, яке колинебудь трапилося в якомусь війську. І то не за якісь заслуги. Павло прямо сказав: "Ти таке цивільне, невійськове опудало, що ніяк не можеш бути капралом. Капрал мусить мати цак-цак, а ти того не маєш. Єдиний вихід — я тебе зроблю ляйтенантом", а він далі лишився сержантом. Часом він мусів мені "бити в дах" і знімати мою валізку, що йому не дуже подобалося, але мусів, бо був нижчого ранґу. Звичайно наші валізки з Мюнхену до Парижу були досить важкі, бо були випакувані літературою. З Парижу до Мюнхену вони були легші, хібащо як були в нас гроші, то ми купували якісь подарунки, звичайно одяг і різні вина. Після другої подорожі Павло сказав у присутності наших зверхників: "Та хоч з нього вояк як з рака жеребець, але наступного разу він уже може їхати сам".

І дійсно через якийсь час мені доручено їхати самому, а радше перевезти зі собою ще одного чоловіка. Ним був Атанас Фіґоль. Він був тоді в проводі Пласту й хотів дістатися до Парижу, щоб полагодити справу участи українських пластунів у світовому джемборі, яке мало відбутися тоді в Франції. А що леґально він не міг туди дістатися, то організація погодилася йому допомогти. Він був старший від мене й дістав мундир і ранґу майора. Дорога пройшла досить добре, тільки поїзд приїхав до Парижу з великим запізненням десь коло другої години по півночі. В цей час нам іти до готелю до Павла не випадало, і ми думали перебути до ранку на вокзалі, а вранці дістатися в готель. Але в Парижі між 2 і 5 годиною ночі вокзали закривають, і всі пасажири мусять виходити. Що нам робити? Ми взяли таксі й заїхали в околицю готелю, щоб десь там перебути тих кілька годин. Готель був замкнений, надворі було дуже холодно, в нас у руках валізки. На щастя, ми знайшли відкриту браму якогось будинку й в ній пробули до ранку. Рано, померзлі, добралися до Павла.

Дальші подорожі були успішні, але траплялися різні пригоди, що часом могли закінчитися погано. Одного разу в дорозі до Парижу поїзд став на німецькому боці кордону, і нам сказали

digitized by ukrbiblioteka.org

висідати з поїзду й з речами пішки переходити на французький бік. Я мав у руках дві тяжкі валізки, випакувані літературою. На французькому боці нас завели до посту Sûreté Nationale. От буде халепа, як вони відчинять валізки. Але, на щастя, вони тільки докладно перевіряли наші документи. Видно, наша техніка в підроблюванні документів була добра, бо вони не викликали в них підозріння, і нас відпустили і посадили в поїзд далі їхати до Парижу.

Звичайно в Парижі я зразу перебирався в цивільне вбрання і так ходив по місті. Раз я пішов на станцію довідатися, коли від'їжджають поїзди до Німеччини. В той час уже перестав був курсувати безпосередній альянтський поїзд до Мюнхену, а почали їздити цивільні поїзди. Один такий був теж безпосередній Париж-Саарбрюкен-Мюнхен. На станції, як я роздивлявся розклад поїздів, мене затримав військовий поліцай. Я показав йому свої військові документи, але він підозрівав, що я німецький полонений, що втік з полону й тепер хоче дістатися до Німеччини. Він оглянув мої руки, і те, що я не мав мозолів, здається, захитало його теорію. Він завів мене на станцію і сказав, що тут у Парижі є місія польської армії і він подзвонить туди і перевірить, чи я там зареєстрований, і передасть мене в їхні руки. Я почав його переконувати, щоб він цього не робив. Якраз в той момент зайшов його зверхник, і він став йому репортувати про моє затримання. Він сказав, що зі мною щось не в порядку, бо я гостро зареаґував на його плян повідомити місію польської армії. Офіцер почав допитувати мене, чому я боюся повідомлення моєї місії. Що йому сказати? У цей момент напруження мені прийшла ідея: я сказав, що я був цю ніч з дівчиною і щоб себе вільніше почувати, я переодягся в цивільний одяг, що нам заборонено, так що я можу мати великі неприємності. Офіцер сказав: "Oh, amour", — а — це ми розуміємо! — Обидва вони почали сміятися, і відразу ситуація змінилася. Я запропонував їм піти зі мною на аперитиф. Вони радо б пішли, але хто залишиться тут? Я порадив на якийсь час приміщення замкнути, що вони й зробили. Ми пішли до бару, я почастував їх кількома чарками, і ми розпрощалися як добрі приятелі.

Літом 1948 року (якраз тоді відбувалося пластове джемборі) ми з Фіґолем всіли в Парижі в поїзд на Мюнхен. Раптом чуємо на пероні українську мову. Дивимось через вікно, а до іншого вагону всідає група пластунів. Між ними кілька моїх знайомих з Мюнхену. Як тут проїхати всю дорогу, щоб вони нас не бачили? На різних станціях вони висідали з вагона проходитися по пероні, заходили до кіосків з напоями, а ми ввесь час мусіли сидіти в нашому купе і не спускати їх з ока, щоб проїхати непоміченими.

В 1948 р. моя функція зв'язкового закінчилася. Важко сказати, чому. Можливо, що змінялися обставини і можна було вживати інших метод. В організації точилися різні процеси, які довели до створення опозиції, що пізніше закінчилося розколом. Я особисто не брав у тому активної участи, але приймав це з болем душі. Я бачив різниці в підході до справ особливо між членами нашої "крайової" групи і членами, які вийшли з німецьких концентраційних таборів. Але й ті й ті були щирими патріотами, які бажали в засаді того самого. На щастя, ніхто не примушував мене вибирати сторони. Чимраз більше я присвячував свій час навчанню, як теж і футболові, який матеріяльно допоміг мені закінчити свою науку.

digitized by ukrbiblioteka.org

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

КОМІТЕТ ВІЛЬНОГО СВІТУ

Чотириста провідних інтелектуалів Заходу 11 лютого ц. р. повідомили світову пресу, що вони створили т. зв. Комітет вільного світу (Committee for the Free World). Мета цього комітету — "обороняти в галузі ідей вартості, досягнення та інституції західньої цивілізації перед загрозою тоталітаризму".

Комітет вільного світу очолив видатний французький соціолог Реймон Арон. Европейським головою став Леопольд Лабедз. Екзекутивним директором комітету обрано Мідж Дектер. До комітету ввійшли такі відомі постаті: Сол Белов, Йосип Бродський, Сидні Гук, Мілован Джілас, Єжен Йонеско, Артур Кестлер, Лейн Кіркланд, Лешек Колаковський, Валтер Лакер, Макс Лернер, Михайло Михайлов, Норман Подгорец, Пітер Редавей, Гю Сітон-Ватсон, Юджін Ростов, Леонард Шапіро, Адам Улам.

Два члени-засновники комітету — Джін Кіркпатрік, яку призначено американським амбасадором до Об'єднаних Націй та член Державної ради безпеки Річард Пайпс — взяли відпустку в комітеті у зв'язку з їхнім призначенням на державну службу.

Оскільки створення Комітету вільного світу до певної міри віддзеркалює новий напрям у зовнішній політиці Заходу, зокрема Америки, редакція вважає своєчасним вмістити текст заяви комітету та інтерв'ю з його екзекутивним директором — Мідж Дектер.

ЗАЯВА КОМІТЕТУ ВІЛЬНОГО СВІТУ

Ми, група письменників, мистців, редакторів, науковців, профспілкових працівників, учителів, видавців та інших діячів, що живемо у різних країнах, усвідомлюючи, що вільні суспільства дедалі частіше потрапляють під обстріл, об'єдналися для того, щоб спільними зусиллями протиставитися існуючій небезпеці.

Нашою метою є змінити клімат загальної розгублености і благодушности, апатії і самоочорнювання, що до великої міри спричинив послаблення західніх демократій перед зростаючою загрозою їхній

дальшій життєздатності і навіть дальшому існуванню як вільних суспільств.

Які б не були матеріяльні та економічні вияви цієї загрози (радянські ракети, картелі Організації країн-експортерів нафти [ОРЕС], міжнародний тероризм тощо), явне небажання західньої демократії обороняти себе з належною наполегливістю та енерґією є до великої міри результатом поширеного впливу низки дуже помилкових уявлень.

Хоч ці ідеї набувають різних форм, їх можна підсумувати в кількох твердженнях, які явно фальшиві: що політичні системи суспільств, у яких живемо, засновані на гнітові власних народів; що свобода, яку вони нібито проповідують, — це обман; що їхній добробут базується на експлуатації та грабункові "третього світу". У багатьох випадках ці твердження вже майже набрали — свідомо чи несвідомо — статусу ортодоксальности, а саме — в засобах масової комунікації, у вищих навчальних закладах та між інтелектуалами загалом. Дехто навіть твердить, що спосіб життя, який ми виробили, веде до деґрадації людини, і це несполучне із розвитком гуманної культури; що західню демократію не варто зберігати і що вона не гідна оборони.

Ми відкидаємо ці твердження, як і фальшиві ідеї, на яких вони базовані. У противагу їм ми ставимо нашу історичну свідомість і переконання, що західня цивілізація, завдяки розвиткові інституцій, що ґарантують свободу досліджування та вільну дискусію дала більше політичної й культурної свободи, вищого ступеня рівноправности, більшого добробуту для всіх і більше можливостей для особистого вияву — водночас зберігаючи можливість для мирних змін — ніж будь-який суспільний і політичний устрій, що дотепер людство знає.

Ми віримо, що знецінення вартостей, досягнень та інституцій західньої цивілізації призводило в минулому і може призвести в майбутньому не до чогось кращого, а до чогось незмірно гіршого, не до миру, а до війни, у поколінні 1930 років до правого тоталітаризму, а в наш час до тоталітаризму лівого.

Тому що ці ідеї відігравали в минулому і далі відіграють таку вирішальну ролю в послабленні волі Заходу протиставитися тоталітарній загрозі, ми переконані, що боротьба за свободу кінець-кінцем буде виграна або програна не на полі бою, а в книжках, газетах, радіо і телевізійних передачах, у клясах та у всіх публічних установах, де рішучість залишитися вільним або посилюється, або підривається.

Будучи членами міжнародньої спільноти, які визнають особливу відповідальність у цьому, ми беремо на себе обов'язок вести цю боротьбу в галузі ідей. Багато з нас уже певний час старається сповнювати цей обов'язок у своїх країнах, але з гірким

digitized by ukrbiblioteka.org

почуттям ізоляції. Сьогодні нас підбадьорили ознаки нового усвідомлення в багатьох західніх демократіях, що наша спільна цивілізація варта того, щоб її високо цінувати, що вона фактично під загрозою, і що їй потрібна оборона. Ми віримо, що настав час для спільного міжнародного зусилля.

Будучи цілком свідомими, що поняття "вільного світу" останніми роками взято на глум, ми глибоко переконані, що це поняття віддзеркалює живу дійсність. Стверджуючи нашу рішучість обороняти і зберігати вільний світ перед зростаючою небезпекою тоталітарного варварства, ми проголошуємо створення Комітету вільного світу.

ІНТЕРВ'Ю З МІДЖ ДЕКТЕР

Сучасність: У заяві Комітету вільного світу сказано, що багато інтелектуалів, які є членами цього комітету, протягом певного часу намагаються змінити клімат загальної розгублености і благодушности, апатії і самоочорнювання, що до великої міри спричинив послаблення західніх демократій перед зростаючою тоталітарною загрозою, але що вони вели цю роботу з гірким почуттям ізоляції. Тепер, натомість, ви твердите, ніби в багатьох західніх демократичних країнах існує усвідомлення, що "вільний світ" (як ми його називаємо), під загрозою і потребує оборони. Чи можете трохи ширше пояснити, що створило цей клімат розгублености й апатії, і що саме призвело до усвідомлення про загрозу вільному світові та потребу захищати його?

Дектер: Відповідь на питання, що створило цей клімат, мабуть, може дати тільки якийсь провідний філософ культури. Чому саме інтелектуали, і зокрема західні інтелектуали, за останніх сто років були схильні до поглядів політичної лівиці, коли це ставало можливим, або видавалося їм безпечно — це дуже широке питання. Але правдою є, що між інтелектуалами такий тропізм існує, і з ним вони мусять навчитися воювати.

Поминаючи це складне питання культури, я думаю, можна твердити, що радикалізація інтеліґенції (від середини 1960 років та протягом 1970 років) відбувалася бодай частинно через нехіть нести тягар відповідальности, тягар, що його інтелектуали навряд чи будь-коли несуть радо. Цей тягар повсякденного піклування і буденної, нудотної боротьби за збереження свободи вони скинули з себе з великим ентузіязмом, обманюючи себе і виправдовуючися — зокрема завдяки новому кліматові детанту тощо — ніби його вже більше не треба їм нести.

Я думаю, що коли президент Картер висловив своє відоме твердження: "Ми втратили наш надмірний страх перед комунізмом", він

підсумовував. Він зробив це твердження пізно і, на мою думку, воно вже тоді не відповідало правді. Але вже саме це твердження є своєрідним ключем до того, чому в 1960 роках усі запевняли, що холодна війна — це обман і що далі так жити нема потреби, бо є вибір.

Однією з причин цього є те, що, починаючи від Другої світової війни, боротьба за свободу втягала і далі втягає інтеліґенцію в коаліцію з середньою клясою, з буржуазією, а це спілка, в якій інтелектуали воліли б не бути. Аби звільнитися від цієї коаліції, вони запевняли, що небезпеки не існує. Але дійсности не можна заперечити, й усвідомлення загрози зростало. Рано чи пізно це зрозуміли всі.

Загроза була подвійна. Звичайно, існує загроза з боку Радянського Союзу й експансії СРСР — зовнішня загроза. Але мені здається, що, можливо, більше, ніж усвідомлення цієї загрози, було кінець-кінцем усвідомлення внутрішньої небезпеки: що ми зайшли задалеко. До цього переконання дійшло багато людей, бо вони були свідками радикалізації і зараз психічного, морального та навіть фізичного знищення власних дітей цією жахливою хвилею радикалізму. Я думаю, що багатьох людей перестрашили наслідки, до яких довели погляди, що їх вони так нерозважно і легкодумно проповідували. Вони зрозуміли, що результати цих поглядів виявляються, між іншим, і в їхніх власних домах. Я вважаю, що це одна з причин, яка спонукала людей перевірити свої переконання й усвідомити, що їхнє ставлення до внутрішніх і міжнародних справ фактично наражало їх на небезпеку.

Цікаве у цьому новому усвідомленні, у зміні настроїв і бажанні позбутися цього культурного клімату, що поштовх для цього прийшов передусім від людей, які самі більшою чи меншою мірою належали до політичної лівиці. Вони — і я включаю себе до цієї категорії — почали розуміти, що перед ними стоїть серйозна відповідальність робити щось, щоб змінити обставини, які вони самі допомогли створити.

Сучасність: Якою мірою настала ця зміна в поглядах між інтелектуалами в Америці та інших західніх демократичних країнах?

Дектер: Це важко визначити, але думаю, що значною мірою. Тропізм вліво, про який я згадувала раніше, далі існує і він ще дуже сильний. Він завжди становитиме небезпеку, бо сьогодні в західніх суспільствах великий відсоток молоді здобуває вищу освіту і тим самим переходить до групи, що її я називаю інтеліґенцією, де й підпадає під вплив традиційних ідей цієї групи. А традиційні ідеї інтеліґенції — це критика обивательства і нудоти середньої кляси, буржуазії. Так кожного року університети випускають нову когорту, в якій розповсюджені ці настанови. І це одна з причин, зокрема в

digitized by ukrbiblioteka.org

США, чому кожне покоління начебто змушене переконуватися наново, що воно веде дуже упривілейоване життя в Америці. Немовби кожне покоління доходить до пункту, коли має сказати собі: "О, Боже, ми мусимо обороняти цю країну!"

Відгук на створення Комітету вільного світу справив на мене цікаве враження. Цікавим є не тільки те, що він дуже широкий і що вийшов з несподіваних кіл, але й те, що він сповнений запалу й енерґії. Судячи з цього, мені видається, що зворот у настроях досить значний. Попри те, я не маю ілюзій, що цей настрій опанує всю культуру. Я думаю, що ця боротьба вічна.

Сучасність: Із цього виходить, — ви вважаєте, що громадська думка також іде в цьому напрямі?

Дектер: Безперечно. Громадська думка — якщо ви маєте на увазі звичайних людей — мабуть, ніколи не відходила від цих позицій. Дякувати Богові за звичайних людей. Без них ця країна була б у значно небезпечнішому становищі, ніж вона є, бо вони якось зуміли твердо й розсудливо триматися середнього шляху, незважаючи на те, що їхнє культурне середовище довго відмовлялося визнати їхню правоту в цьому. Так, громадська думка безперечно з нами.

Сучасність: Чи усвідомлення загрози тоталітаризму тотожне в США і в Европі?

Дектер: Це цікаве питання. Я підозрюю, що тотожне, але европейці, будучи більш незахищеними й перестрашеними, більше схильні до заперечення дійсности. Бо коли европейці, які живуть на континенті, на якому відбулися дві жахливі, криваві війни у цьому столітті, говорять про небезпеку, то вони розуміють справжній фізичний компонент цієї небезпеки, так, як його не зрозуміє жадний американець. Для нас це абстрактніше поняття. Отже, вони цілком виправдано перестрашені, але в результаті цього також більше схильні до раціоналізації і відгородження від дійсности. Саме тому їм потрібно більше часу для того, щоб визнати речі, які сьогодні в Америці визнають охочіше. Я також вірю, що це дуже залежатиме від того, що діятиметься в Америці, бо немає сумніву, хочемо ми того чи ні, США є ключовим елементом в обороні Заходу. Впродовж років, коли ми поводилися, скажімо, з менш ніж твердою рішучістю, европейці, без сумніву, набралися ще більше страху. Можливо, якщо ми викажемо більшу рішучість, вони стануть певнішими і займуть категоричніші становища.

Сучасність: Донедавна американська зовнішня політика немовби базувалася на вірі в те, що збереження статусу кво між США і СРСР ґарантує стабільність. Ця віра виявилася невиправданою. У

світлі успіхів СРСР в Африці, на Близькому Сході і цілком недавно в Афганістані, чи не думає ваш комітет, що настав час замінити т. зв. "політику втримування" [containment] якоюсь більш аґресивною, наступальною політикою з боку Заходу?

Дектер: Комітет вільного світу думає, що ориґінальна концепція "утримування", себто політика більше не віддати жадної п'яді території комуністам, вже сама по собі була б великим кроком уперед від політики, яку ця країна деякий час здійснює і вистачила б на сьогодні. Ми не тільки проти поширення радянської влади; ми неодмінно проти збереження комуністичної системи. Але, як я вже згадала, ми були б раді, якби був курс бодай на "втримування". Звичайно, я не маю на увазі давньої політики втримування, оскільки тоді світ був менш складний. Радянська імперія не була розкинута по цілій карті і не сягала Африки та Центральної Америки. Натомість сьогодні питання, як утримати цю силу або відсунути її назад, стало дуже складним. Тому, я сказала б, що в принципі ми безперечно вітали б і визнаємо як ідеал розвал радянської імперії загалом. Але виходячи з становища, в якому ми перебуваємо тепер, уже сама думка, що ми втримаємо совєтів на місці, де вони тепер стоять, було б великим виявом сили, і ми могли б іти далі. Коли дійдемо до цього пункту, зможемо говорити про дальші кроки.

Сучасність: Тепер багато говорять про "узалежнення" [linkage]. Чи можна вважати це поняття наріжним каменем нової, активнішої американської зовнішньої політики?

Дектер: Якщо під поняттям "узалежнення" розуміти, що перш ніж давати Радянському Союзові те, що він у нас просить (економічну допомогу, чи торговельні договори, чи навіть договори про обмеження запасів зброї), ми мусимо одержати щось від нього в заміну. Але я не назвала б цієї політики наріжним каменем, а тільки мінімальним початком. Все ж таки це й є мінімальний початок, і я вірю, що вже саме вживання цього терміну вказує на нову рішучість американського уряду не дозволяти більше ошукувати себе росіянам. Знову ж таки, як і в випадку "політики втримування", це тільки початок. Я не вважаю "узалежнення" основою нашої політики, бо на те, що ми вважали б відповідним quid pro quo від Радянського Союзу, він ніколи не погодиться, а саме — лібералізація і самоліквідація. Цього Радянський Союз ніколи сам не зробить.

Сучасність: З висловів Державного секретаря Олександра Гейґа мол. виходить, що питання прав людини нова адміністрація переносить на другий плян. Замість того поставлено наголос на військову готовість Заходу і на боротьбу проти міжнародного тероризму. Чи це перенесення наголосу з проблеми людських прав

digitized by ukrbiblioteka.org

не послабить позиції США в ідеологічній боротьбі?

Дектер: Оскільки дотепер в американській зовнішній політиці застосовувався повністю подвійний стандарт у сфері людських прав, — себто від наших приятелів ми вимагали, щоб вони діяли відповідно до високих вимог, а наших противників ми не чіпали, — то, на мою думку, політика прав людини не те що не підсилювала ідеологічної боротьби, а й була важливим чинником у її послабленні. Я знаю, що є радянські дисиденти, які не погодяться з цим твердженням, і для мене занадто сміливо суперечити їм у цьому, бо вони краще за мене знають, наскільки важливим було це в їхній боротьбі. Але, в основному, я думаю, що американська політика людських прав або не мала значення, або вживалася як зброя проти нас. Саме тому я вважаю, що ми мусимо почати вести ідеологічну боротьбу на властивому їй терені. А цей терен не у в'язницях другорядних країн, хай і найнещасніших, а в конфронтації з радянським світом. І я вірю, що американське озброєння й американська сила зрештою дадуть найкращу запоруку справжніх прав людини.

Сучасність: Чи вважаєте, що події в Польщі становлять перемогу для вільного світу в ідеологічній боротьбі?

Дектер: Без сумніву так.

Сучасність: Яка наука з цього для Заходу?

Дектер: Події в Польщі вчать нас, що Захід не сміє забувати — політика з позиції сили може послабити радянську імперію, хоч ближчим часом і не виглядає на розвал цієї імперії. Найважливіше, що нам показали поляки, — це те, що людський дух далі становить критичний елемент у міжнародних відносинах і що в наших безпосередніх переговорах з росіянами ми не маємо права вести політики, яка зраджувала б прагнення людей, змушених жити під їхнім пануванням. У певному відношенні, найістотніше, чого нас навчила Польща, — це сором бути свідком того, як люди готові ризикувати всім, щоб захистити те, що ми маємо без жадного риску і чим ми так легковажимо.

Сучасність: Як могла б зареаґувати Америка на випадок окупації Польщі радянськими військами?

Дектер: Я не знаю. Я не можу передбачити нашої реакції. Не думаю, що зможемо цьому якось запобігти. Наше теперішнє становище напевно не дозволить нам зареаґувати прямо. Але в нас є можливості зробити кілька речей, які зменшили б імовірність радянської інвазії Польщі. Це речі, які не обов'язково безпосередньо пов'язані з Польщею чи з Східньою Европою, але вони продемонстрували б силу й нову рішучість, яка дала б Радянському Союзові зрозуміти, що ми не дозволимо діяти безкарно. Наприклад,

ми могли б провести акції в іншій частині світу, десь там, де нам тепер більш під силу діяти. А це стало б серйозною пересторогою Радянському Союзові, що ми не готові потурати інвазії Польщі.

Сучасність: Якої ваги надає Комітет вільного світу національному питанню в Радянському Союзі?

Дектер: Ми безперечно усвідомлюємо важливість національного питання в СРСР. Дуже можливо, що це питання стане одним з найважливіших чинників. Але це може статися тільки тоді, коли Захід буде сильний і непохитний, коли наша позиція до Радянського Союзу буде рішучою. Якби ми стояли твердо, а національні проблеми нуртували в Союзі, це міг би бути один з найважливіших чинників у розвалі цієї варварської імперії.

Сучасність: У повідомленні про створення вашого комітету "Нью-Йорк таймз" [від 19 лютого 1981 р. — *Ред.*] зацитував професора Ралфа Дарендорфа, який вважає дивним, "що люди, які репрезентують дух часу і мають доступ до впливових позицій, займають таке «дефензивне» становище". Чи хочете відповісти на цей закид?

Дектер: У відповідь на його твердження я можу тільки сказати, що воно несерйозне. Це стосується й усієї його заяви. Як знаєте, він написав її до німецької газети. Комітет вільного світу не керує ні Сполученими Штатами Америки, ні будь-якою іншою країною Заходу. Як сказано в нашій заяві, наша боротьба скерована проти панівних тепер поглядів. А ми — люди, які добре розуміють, що ніяка урядова політика довго не втримається у ворожому кліматі опінії. І ми, і уряд США переконалися в цьому під час В'єтнамської війни. Я вірю, що всі уряди Західньої Европи також переконалися в цьому на власній практиці. А оскільки ми віримо, що ідеї кінець-кінцем мають дуже важливі наслідки, ми ведемо нашу боротьбу саме на арені ідей. Якщо професор Дарендорф думає, що цю боротьбу вже виграно в сфері ідей, то мені невідомо, в якому світі він живе. Він же директор одного з провідних закладів вищої освіти в Европі [London School of Economics — *Ред.*], де, як він сам визнає, нечестиві ідеї політичної лівиці далі мають дуже великий вплив. Але, щоб заатакувати наш комітет, він був змушений сказати: "Не важливо, що діється в університетах, не важливо, що діється в радіо, телевізії тощо. Нічого від цього не міняється". Така настанова людини його становища видається мені дуже дивною. У всякому разі, якою б незначною він не вважав працю, яку сам виконує, ми вважаємо, що вона дуже важлива. І, ми віримо, вже всі нарешті переконалися: те, що відбувається в радіо чи в університетах західнього світу, не лишається без наслідків.

digitized by ukrbiblioteka.org

Сучасні міркування в сторіччя «Народної волі»*

Анатоль Камінський

II

Ми не хочемо сказати, що в відповідь на теперішній інтенсивний репресивний курс у внутрішній політиці СРСР, обов'язково й відразу прийдуть сучасні "народні волі" та відродяться виразно-підпільні, конспіративні й терористичні рухи. Ми хочемо лише вказати на те, що вони можуть прийти і то в не менш гострих формах, як їхні попередники, з усіма можливостями сучасної технології та організації. Вони є однією з альтернатив, яка набирає цілком реальних форм, бо до цього штовхає сам режим. Слід так само не забувати, що не лише в російському середовищі, але зокрема в нас, як і в інших неросійських народів, існують міцні і все ще живі традиції підпільної, революційно-насильної боротьби. Це не випадковість, що посьогодні ворогові не дає спокою визвольна боротьба ОУН-УПА-УГВР у минулому. Посьогодні впарі з невгавною пропаґандою окупант організує судилища над колишніми членами ОУН-УПА-УГВР з 1940-ових і 1950-их рр., незалежно від того, що вже довгі роки вони були пасивні, ані не включили себе в активні формації правозахисного чи іншого руху.

Ми не ставимо знак рівности між "Народними волями" та українським підпільним рухом 1940 і 1950 рр., бо, самозрозуміло, це дві різні політичні категорії. Тут ми лише хочемо вказати на "альтернативу" розвитку різних підпільних форм боротьби, включно з такими, як і "Народня воля", зокрема на корінних російських теренах.

При цьому є ще інша можливість: не треба виключати, що кґбівські специ свідомо можуть іти на провокації, спрямовані на те, щоб викликати терор, користаючися, власне, з наслідків усієї внутрішньої політики і зручно вбудовуючи стару "азефівську практику" в її контекст. Правда, в такому випадку вони заграватимуть з вогнем, дуже небезпечним, передусім, для самого режиму, але це для них не завжди може входити в розрахунок. На

*Початок див.: Сучасність 1981, 3-4.

прикладі "Народної волі", яка була короткохвилевим спалахом, вони можуть захотіти розв'язати певні справи внутрішньої безпеки "коротким порядком" і зіґнорують те, що попри все "Народна воля" спричинилася до глибокої радикалізації всього антицарського політикуму і всього суспільства та приготувала ґрунт для постання майбутніх політичних формацій типу есерів і соціял-демократів та ін. Чи як це влучно схопила Бройдо, "не бувши здатним глянути в майбутнє, терористи не могли знати, що на ділі вони завдали удару харизматичному образові царату й цим приготували шлях для майбутньої революції". [9]

Народовольці сподівалися від убивства царя безпосередніх серйозних наслідків: революції чи повстання народу проти царату. Вони нав'язували до поглядів Дмитра Каракозова й Петра Зайчневського, автора "Молодої Росії", та інших "вспышко-пускателей" (безконтрольних паліїв), які вважали, що становище в тодішній Росії було настільки напружене й заряджене кризовими елементами, що вистачає забити царя, щоб запалити всенародний революційний вибух. (До речі, сьогодні теж не бракує подекуди новітніх "вспышко-пускателей", головне на еміґрації, як серед росіян, так і в нас. Вони теж з'являються в наслідок поверхового знання сучасної дійсности в СРСР, браку належного розуміння механіки режиму, як і браку осмислення революційних процесів у тоталітарних, автократичних обставинах. А що гірше, в декого такі ідеї є продуктом звичайної емотивно-пропаґандивної фразеології вузькопартійного чи й особистого походження і вмотивування. Але це окрема тема).

Справа, зрештою, не в тому, в яких формах ця підпільна боротьба буде розгортатися, але в наявності ґрунту для підпільної терористичної боротьби, що його великою мірою витворив і скріпив сам режим останніми репресіями і гнітом, з одного боку, та своєю політикою, спрямованою на дальше загострення міжнаціональних і соціяльно-економічних суперечностей і криз, — з другого. Коротко: сама внутрішня політика Кремлю останніх років ставить в СРСР терористичну боротьбу різних форм у реальні й навіть конечні виміри для багатьох противників режиму.

Очевидно це не єдина альтернатива. Крім неї, існує ще дещо змінений, поширений і поглиблений дотеперішній варіянт "правозахисної боротьби", що її можна назвати "польським моделем". Є це розпрацьована — і вже здійснювана в Польщі — концепція творення незалежних, антирежимних громадських і політичних та духово-культурних структур, базованих на широких суспільних рухах, паралельно і в противагу до наявних режимових.

9. Vera Broido. Apostles into Terrorists. Нью-Йорк (The Viking Press), 1977, стор. 200.

digitized by ukrbiblioteka.org

Найповніше і в найрадикальнішій та максималістичній формі розпрацював цей модель Лешек Мочульський, лідер "Конфедерації незалежної Польщі" (КПН) у своїй "Революції без революції". Іншим протиставним варіянтом цієї самої концепції "суспільних структур" є пропоноване Яцеком Куронем, лідером недавнього КОРу (Комітету оборони робітників) і теперішнього КСС (Комітету суспільної самооборони), творення незалежних суспільних рухів в самих уже наявних режимових структурах. Як показав "польський серпень" 1980 р., розвиток подій у Польщі пішов радше шляхом синтези обох концептів, але з виразним притиском на "паралельність" Мочульського. Зрештою, і перед тим концепт Куроня змагав до тієї самої остаточної мети, а розбігався в питаннях стратегії і тактики. Ішлося йому про найправильнішу тактику, що мала запевнити неможливість спонтанного вибуху суспільства, який міг спровокувати криваву розправу над ним режиму — власними силами чи з "братньою" допомогою Кремлю.

Куронь бачить перетворення й демократизацію режиму через наростання "вільних структур" у середині офіційних і переродження їх та внутрішнє переформування мирно-еволюційним порядком, Мочульський іде радше до конфронтації вільних структур з режимовими, вбачаючи в цьому процес "конструктивної революції". Він пише:

> Ми речники польської народної революції, яка в міру можливости буде стримуватися від застосування вибухових форм. [...] Постульований модель дії передбачає, що революційні зміни повинні розвиватися поступово, в щораз ширшому обсязі — потоком охоплюючи нові ділянки життя. Найважливішим питанням є постійне формування і розвиток нових структур. Творячись, ці структури будуть відсувати, заступати й елімінувати старі.[10]

Ці структури мають творити основи "майбутньої польської незалежної держави", і він уже в 1979 р. бачив "перші фраґменти" її в нережимних політичних організаціях типу його "Конференції незалежної Польщі", КОРу і КСС, нережимової самвидавної преси і видань тощо. "Важливий елемент нашого майбутнього суспільного життя — вільні профспілки, — писав він тоді, — родяться з трудом, більшим, ніж інші ініціятиви, репресовані органами влади. Так, власне, родяться нові структури".[11]

Але не пройшло й року, а польські вільні профспілки стали базою і центральним інструментом усього польського моделю!

Згідно з Мочульським, його концепт, що його він окреслив, як "Польська політична система" включає 5 принципових фаз:

---

10. Leszek Moczulski. Rewolucja bez rewolucji. Варшава (Wydawnictwo Polskie), 1979, стор. 30. Архів ЗП УГВР.

11. Там таки, стор. 32.

1. Формування суспільно-політичних структур; 2. Формування політичної інфраструктури через пов'язання між собою вже розвинених суспільно-політичних структур; 3. Формування польської політичної системи в процесі перетворення цих структур на політичні партії й середовища: 4. Паралельне існування побіч інституцій ПНР (Польської Народної Республіки) "Польської Політичної Системи"; 5. Перебрання влади "Польською Політичною Системою".[12]

Тут зараз не місце розглядати питання поодиноких фаз і шанси повного їхнього здійснення в найближчому й дальшому майбутньому в такому укладі, як це робить Мочульський. Йдеться нам тут про саме цілеспрямування "польського моделю", який пішов шляхом творення "суспільних рухів і структур" та їхнього закорінення в суспільстві й державі. 3 мільйони робітників, самозорганізовані в "Солідарності" як одній із центральних "суспільних структур", стали політичним і соціяльно-економічним фактором величезного значення не лише польського і радянського, але й міжнародного...

Вони стали широкою соціологічною базою для всіх інших "суспільних структур", таких, як селянські, студентські, журналістичні й інші профспілки, і немає сумніву, що вони й далі відіграватимуь ролю аванґардного домінантного чинника в майбутніх змінах. А стали вони тим чинником завдяки своїй самоорганізації й маштабності, які є конечні для успіху всякого "польського моделю", де б він не витворився. Ясно, що допоміжним у цьому був увесь уклад суспільних сил у Польщі, зокрема сила і впливи Католицької Церкви, наявність 4,5 мільйонів польського приватно-господарського селянства (тільки 1,1 млн селян є в колгоспах і радгоспах), активний патріотизм польських мас загалом, солідарність різних кляс між собою, зокрема робітництва й інтеліґенції тощо.

Слід згадати, що "польський модель" — не зовсім ориґінальний у його загальнопрограмовому цілеспрямуванні й методології. Він не лише перегукується з основними засновками й напрямними правозахисного руху в нас та в цілому СРСР, але й нав'язує до конкретних "структур" у ньому. Навіть концепція Мочульського революційна в своїй остаточній меті, а не в засобах, які саме визначають його "конструктивну революцію" як один з видів "мирної революції". Подібно стоїть справа з питанням поодиноких "структурних" елементів: концепція вільних профспілок знайшла вже була своє застосування в організації В. Клебанова, в якій близько 65% членів було з України; "СМОТ"

12. Там таки, стор. 33-35.

digitized by ukrbiblioteka.org

(Свобідне міжпрофесійне об'єднання трудящих) теж уже було. Існували й інші зачатки суспільних рухів і структур, а передусім самі Гельсінкські групи. І якраз у розпалі найінтенсивнішого погрому 1978-1980 рр. Українська гельсінкська група висунула концепцію поширення й поглиблення своєї організаційної структури. Як читаємо в "Інформаційному бюлетені" УГГ з березня/травня 1980 р.:

> Правозахисний рух в СРСР став сьогодні фактором міжнародного значення — попри тимчасові втрати в межах країни. Ми вважаємо, істотною перспективою цього руху було б створення громадських груп правозахисту — в кожному районі Союзу РСР, їх спільна координація і сконцентровані зусилля при збереженні демократичних засад, на яких цей рух існує досі.
>
> Тобто правозахисний рух міг би стати громадським коректором партійного абсолютизму, сталою формою народного волевияву на зразок тих рад, які існували на початку століття і досягли своєї функціональної зрілости в умовах температури переджовтневого 1917 року.
>
> Кожна область, кожен район повинен започаткувати цей правозахисний рух, аби тотальним утискам влади протиставити тотальну волю до забезпечення в країні правового клімату на рівні часу.
>
> *Другою перспективою правозахисного руху — вже на міжнародній арені — було б створення міжнародного координаційного центру таких правозахисних громадських груп — на рівні ООН.*
>
> Цей міжнародний координаційний центр міг би бути своєрідним варіянтом ООН, ліґою громадської думки народів, а не урядів держав...
>
> Такий центр міг би бути ідеальною школою вироблення загальнолюдських принципів гуманізму, їхнього повсюдного поширення всупереч реґіональним правовим специфікам нелюдських диктатур, що визріли на тілі нашої плянети, як її ракові пухлини.

Пригадаймо, що в той самий час заіснували ще інші суспільні структури вже суто політичного, національного характеру, а саме "Український національно-визвольний рух" (УНВР) і "Український патріотичний рух" (УПР), які і людсько й методологічно були і є дуже близько пов'язані з усім правозахисним рухом. Пляновані територіяльні гельсінкські організації були подумані як, власне, теж ширша соціяльна база для цих виразно політичних формацій. Ішлося тут про збільшення і закорінення двох принципових елементів: самоорганізації й маштабности як головних передумов не лише власного самозбереження, але збереження ще інших суспільних структур, в даному випадку УНВР і УПР, та поширення діяльности всього антирежимного політикуму. І УНВР і УПР

почали були діяти в цьому напрямі, поширюючи засяг своєї діяльности й на зовнішній світ. Обидві формації висунули, напр., справу деколонізації України на форумі ООН. На внутрішньому відтинку зокрема УПР висунув цілий ряд нових проєкцій. Напр., беручи в оборону Клебанова, УПР у своєму заклику з березня 1980 р. писав:

> Ми звертаємося до українських робітників із закликом — домагайтеся звільнення Володимира Клебаноза. Створюйте на своїх підприємствах незалежні від держави профспілки. Тільки такі профспілки можуть боронити ваші трудові інтереси... [13]

В той самий час УПР висунув концепцію цивільного непослуху, протиставлення владі, позицію громадянської непокори, відмови від участи в демонстраціях вірности режимові, неучасти в виборах, виходу з примусових організацій, відмови від суботників, недільників, відмови від передплати партійної преси і т. д. Акцент є тут на персональну відповідальність одиниці за долю народу й на вимогу поширення фронту боротьби:

> Страшний молох режиму не такий уже й страшний, якщо йому протиставити позицію масового, хай і неорганізованого спротиву. Тотальне насильство мусить зустріти тотальний спротив. Жаден випадок насильства над людиною, жаден факт несправедливости не повинен лишитися поза увагою. Тільки розкріпачивши самого себе, можна перейти до нових, організованіших форм боротьби з офіційним гнітом. Сьогодні, як ніколи, необхідні тисячі й тисячі сміливців, здатних на будь-які злигодні в ім'я справедливости й соціяльного проґресу. Сьогодні, як ніколи, наявним асоціяціям дисидентства потрібні нові люди, які могли б продовжити справу... [14]

Отжеж, мова про ширшу мобілізацію народних мас на боротьбу в більших, ніж дотепер, маштабах і на приспішення процесу самоорганізації, тобто створення тих силових елементів, які й складаються на "польський модель".

Інша справа, які є тепер шанси осягти цю мету в умовах радянської дійсности. Тут немає таких допоміжних організованих силових факторів, як Католицька Церква чи приватно-господарське селянство в Польщі. Немає й ще деяких елементів з польської дійсности. Але годі сумніватися, що хоча б і за інерцією та під впливом успіхів "польського моделю" спроби створити ширші основи для дальшої правозахисної боротьби будуть тривати — що аж ніяк не применшує тенденції до підпільної боротьби, включно з

---

13. Документи Українського патріотичного руху 1980 р. Додаток до "Вісника репресій в Україні" (ЗП УГГ) 1980, вип. 7, стор. 15.

14. Голос з України, — "Документи Українського патріотичного руху 1980 р.". Додаток до "Вісника репресій в Україні", стор. 10.

digitized by ukrbiblioteka.org

терористичною. І як це не дивно, але чим більше буде зростати кґбівський терор і загальний утиск та репресії, тим більше зростатимуть якраз не перші, але другі тенденції, включно з новими репліками "Народних воль".

Антирежимні сили і режим стоять сьогодні перед можливістю наростання і розгортання боротьби в обох схарактеризованих тут альтернативах. Багато залежить від самих народів СРСР і немало від верхівки в Кремлі. Обидві сторони опинилися в критичному пункті, який віщує дальше загострення конфліктів і сутичок між ними. І їх не розв'язати ні посиленими репресіями, ні іншими "мирними" півзасобами.

Стільки про кризове сьогодення. А в аспекті дальшого майбутнього, не треба виключати ще одного варіянту чи моделю, а саме чеського, який створив т. зв. Празьку весну. Як це не парадоксально, але той самий Шелест, який закладав чи пробував закласти невеличкі фундаменти під своєрідну "Київську весну", був якнайлютішим ворогом Празької. У цьому він лише показав, який глибокий був його політичний провінціялізм і яка міцна його політична короткозорість.

Але йдеться тут не лише про наші "гаразди", але й про інших. Ми схильні припускати, що внаслідок потужного демографічного зросту мусулманських народів у центрально-азійських республіках і їхньої національно-політичної емансипації при відповідному тиску зовнішнього мусулманського світу можуть поставати умови для наростання певних процесів у цих компартіях, які вестимуть до шукання шляхів, подібних до дубчеківських чи й певної синтези дубчеківських і тітівських.

Ми навели три чи пак чотири методологічні альтернативи або моделі, актуальні в радянській дійсності: вузько-терористичний типу "Народної волі"; клясично-підпільний (у нас типу ОУН); правозахисний з його "польським моделем" як максималістичним вивершенням; і дубчеківський (чеський) модель. Нам виглядає, коли говоримо про наш власний політикум, що в аспекті майбутнього певна синтеза чи радше співдія і взаємодоповнення "польського моделю" з клясично-підпільним, достосованим до сучасних умов, має ще найкращі шанси. Але докладне обговорення, як ці моделі можуть застосовуватися в умовах СРСР сьогодення, на які ворожі протидії вони будуть виставлені, які тактичні засоби можуть тримати їх живими й активними, — все це важливі, але спеціяльні питання. Маємо надію, що до цих питань ми зможемо повернутися в іншій статті чи статтях. Тут нас цікавило радше загальне, теоретичне осмислення проблеми метод опору, як вони виринають у сучасній "великій зоні" — СРСР з його колоніями і півколоніями.

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

ПАРАДОКСИ РОСІЇ

ПАРАДОКС ПЕРШИЙ: ІМПЕРСЬКА ДЕРЖАВА І НЕІМПЕРСЬКИЙ НАРОД

Петро Самородницький

Одним з найпоширеніших уявлень, яке вкорінилося в політичній та історичній свідомості сучасного світу, є думка, що зникнення більшости колоніяльних імперій нещодавнього минулого було, вирішальною мірою, наслідком боротьби народів колоній за своє національне визволення.

Безперечно, воля і рішучість народів, які прагнули здобути своє національно-державне буття, відіграли важливу ролю. Але слід звернути увагу на те, *коли саме* ця боротьба (яка провадилася постійно, не лише в нашому сторіччі, і часто була в минулому набагато запеклішою) досягла успіху. Є досить підстав для думки, що це ніколи не ставалося раніше, ніж імперський народ доходив висновку, що втримання колоній є занадто важким тягарем і суперечить його національним інтересам.

З усіх колоніяльних імперій, які існували протягом історії, сьогодні збереглася лише Російська. Можна як завгодно до цього ставитися, але доки російський народ і, насамперед, його найбільш національно свідома й активна частина не переконається, що дальше існування імперії згубне для національних інтересів самої Росії, ніхто й ніщо не здатне її зруйнувати.

Сьогодні переважна більшість російського народу і, що найважливіше, майже вся його еліта, яка наділена національним чуттям і мисленням, ще дуже далекі від такого висновку. Але чому? Чому російський народ досі не зрозумів того, що інші ім-

---

Петро Самородницький народився 1930 року в Корсуні-Шевченківському. Скінчив філософський факультет Київського університету. Працював викладачем у Ніжинському педагогічному інституті. 1971 року захистив дисертацію на звання кандидата філософських наук. 1977-1978 року працював старшим викладачем у Львівському лісотехнічному інституті. 1979 року виїхав до Ізраїлю, нині живе й працює в Єрусалимі.

digitized by ukrbiblioteka.org

перські народи зрозуміли кілька десятиріч тому? Слід спробувати знайти відповідь на це запитання бодай тому, що російський народ сьогодні не є, делікатно кажучи, найщасливішим і найзабезпеченішим народом у світі. Хіба не логічно припустити, що обидва ці факти перебувають у певному зв'язку?

■

З усіх пояснень, які можна застосувати в цьому випадку, найближчим до істини здається мені те, яке шукає причин у джерелах російської історії.

Відомо, що властиво російська історія почалася із "збирання російських земель", тобто із завоювання або підкорення іншими насильницькими засобами владі московського князя всіх державно-територіяльних утворень з російським або, принаймні, частково російським населенням. (Новгород та Псков — це лише найвідоміші приклади). Найпростіше і найзручніше, звичайно, було б сказати, що такий початок історії типовий для всіх або більшости европейських націй. Але фактично це не так.

У мало не всіх інших европейських народів часові створення національних держав передував довгий період складних і різноманітних союзницьких та (або) васальних зв'язків між спорідненими національно-етнічними утвореннями. Навіть тоді, коли ці зв'язки обмежувалися формою тимчасових митних угод та союзів, вони готували, полегшували і робили більш-менш натуральним їхнє наступне злиття в єдине державно-територіяльне ціле.

У початковий період російської історії цей підготовчий процес або взагалі не відбувався, або був занадто короткий. Певна річ, цю обставину слід у свою чергу пояснити. Але незалежно від цих пояснень залишається фактом, що головним способом "збирання російських земель" (себто створення національної держави) було насильницьке приєднання до центру тодішніх окраїн і внаслідок цього жорстоке придушення сепаратистських настроїв та нахилів населення, — настроїв, які ще досить довго давалися взнаки.

Одним з найфундаментальніших фактів російської історії є те, що створення російської національної держави відбувалося у формах, властивих колоніяльним завоюванням, а наступне утворення колоніяльної імперії часто відбувалося у формах, які були б природніші для формування національних держав. (Як приклад, первісні союзні або васальні взаємини Росії з Україною, Грузією, Бухарою тощо).

Ясна річ, це твердження належить до такого типу історичних узагальнень, які треба застосовувати з великою обережністю і з

багатьма застереженнями: не всі території з російським населенням було приєднано до Москви суто колоніяльним способом і далеко не всі неросійські народи опинилися в складі імперії внаслідок установлення перед тим (звичайно, також майже завжди примусових) союзницьких або васальних взаємин з Росією. Ці важливі застереження не мусять, однак, затемнювати однієї суттєвої обставини: в процесі створення російської держави приєднання російських теренів істотно не відрізнялося методами від приєднання неросійських територій, а часом було ще жорстокішим. У наслідок цього колоніяльний характер політики Московської держави не був чітко усвідомлений російським народом, і в його національній свідомості *будь-які* територіяльні надбання розглядалися як усталення і розширення власної вітчизни. Отже, історія утворення російської держави в її нинішніх межах не створила умов для розуміння російським народом принципової різниці між Україною та Новгородом, Білоруссю та Рязанщиною, Поволжям та Середньою Азією. В уяві пересічного росіянина це все — його власна вітчизна, і назви "Грузія", "Естонія", "Казахстан", "Молдавія" мають для російської людини такий самий сенс, як для француза "департамент Рон", або для німця земля "Західня Райн-Вестфалія". Саме це, якщо йдеться про підсвідомі фактори, вирішальною мірою заважає росіянинові зрозуміти, що наспів час Росії відмовитися від своїх колоніяльних володінь.

Отже, в наслідок подібности шляхів, що привели російський і неросійські народи до складу Російської імперії, в наслідок спільности їхньої державної долі, російський народ увірував також і в спільність національних доль, що й призвело до вироблення в масовій свідомості росіян специфічно російського комплексу "єдиної й неділимої Росії". Тому не лише з погляду правлячих кіл Росії, а й з погляду мало не всього російського народу будь-яка пропозиція, побажання або вимога надати якомунебудь неросійському народові право на вихід із складу російської держави виглядає як непатріотичний вчинок, якщо це виходить від росіянина, або як ознака русофобії, якщо це виходить від неросіянина. Для росіянина така пропозиція — не що інше, як намір відірвати шматок його кревної російської території.

Ледве чи варто плекати ілюзії: національні комплекси такого типу надзвичайно важко захитати й знищити, особливо коли вони так глибоко вкорінилися в народній свідомості, як у цьому випадку. Зрозуміло, такому вкоріненню цього комплексу сприяли й численні інші фактори, крім зазначеного вище. Можна пригадати, наприклад, те, що сучасною радянською мовою зветься "патріотичним вихованням мас". Під іншими назвами цей фактор

digitized by ukrbiblioteka.org

існував протягом сторіч. Слід разом з тим визнати, що вкоріненню цього комплексу сприяла та обставина, що протягом, принаймні, останнього сторіччя (якщо абстрагуватися від кількох років після 1917-20), рівень національної свідомости більшости неросійських народів імперії був не досить високий, щоб стати важливим фактором політичного життя держави і привернути увагу значної частини російського народу.

Не можна ж не визнати, що жаден неросійський народ (за винятком польського) протягом останніх 100-150 років перед революцією не заявляв голосно про свої домагання політичної незалежности. Хіба та обставина, що майже всі вимоги, що їх висували представники національних окраїн, обмежувалися національно-культурною автономією *в рамках* Російської держави, не сприяла зміцненню комплексу "єдиної й неділимої" в свідомості російського народу?

■

Переконати російський народ у тому, що настав час Росії відмовитися від своїх колоній, важко ще й тому, що в своїй переважній більшості він не готовий визнати, що Росія взагалі має колоніяльні володіння. Інакше кажучи, російський народ не підготовлений сприйняти думку, що всі народи Російської держави, *за винятком його самого,* є колоніяльними народами. Не поспішаймо з осудом російського народу за невизнання своєї виокремлености серед народів імперії, бо це має деякі підстави.

Великою мірою це непорозуміння випливає з того, що тепер (у минулому, до 1917 року, становище було істотно інше) він не користується жадними реально відчутними для простої людини перевагами порівняно з іншими народами.

Поперше, він не має жадних майнових привілеїв порівняно з неросійськими народами. Навпаки, такі привілеї часто належать неросіянам. Не має він вищого життєвого рівня, і часто життєвий рівень вищий саме в неросійських республіках. (Приклади Грузії та Прибалтики особливо наочні).

Подруге, не має російський народ жадних привілеїв у галузі громадянських і політичних прав, оскільки в сьогоднішній Росії цих прав однаково позбалені всі народи. Не має російський народ жадних переваг у виборі місця мешкання, в галузі праці, охорони здоров'я, соціяльного забезпечення і рівня освіти.

Нарешті, фактично російський народ не має привілеїв у розвитку своєї національної культури, бо цей розвиток майже однаково обмежений для всіх народів обов'язковою ідеологічно-партійною догмою.

Єдина перевага, яку мають росіяни і яка впадає у вічі на кожному кроці, полягає в тому, що саме російська, а не українська або узбекська, мова є обов'язковою загальнодержавною мовою. Звісно, ця перевага дуже важлива і її не можна недооцінювати. Ця перевага, врешті, призводить до того, що неросійські народи перебувають під загрозою втратити свої мови, а це означає, що загрожене їхне національне існування.

Проте, питання реальної політичної ролі російської мови заслуговує на спеціяльну й поважну аналізу, яку досі лише частково виконано в деяких самвидавних творах та в працях закордонних дослідників. Не намагаючися охопити всю проблему, обмежуся деякими заввагами.

Безперечно, що російська мова в СРСР є одним з найефективніших засобів імперської політики центральної влади. (Хоча протягом десятиріч радянської влади російська мова зазнала такого збіднення й вихолощення, яке наступним ґенераціям буде дуже важко виправити, — вона залишилася російською мовою і не перетворилася на якусь іншу). З іншого боку, є так само безперечним, що в руках московських керівників російська мова є інструментом політики, яка так само мало зважає на життєві інтереси російського народу, як і всіх інших народів імперії. Отже, загальнодержавний статус російської мови не є достатнім свідченням імперського статусу російського народу.

Навпаки, в сучасній безперечно імперській Росії російський народ, не маючи жадних фактичних привілеїв та переваг порівняно з неросійськими і за своїм об'єктивним становищем колоніяльними народами, *об'єктивно* не є імперським народом. І в цьому полягає один з найдивовижніших парадоксів Росії. Незалежно від того, чи в світовій історії можна знайти прецеденти такого роду, парадокс цей має привернути увагу дослідників з багатьох причин. Якщо не враховувати цього парадоксу, то важко або й неможливо виробити собі правильне уявлення про справжній сенс і значення національних конфліктів в сьогоднішньому СРСР, під правильним кутом побачити ті взаємні закиди й звинувачення, що ними обмінюються російський і неросійські народи, ясно усвідомити ту альтернативу, перед якою нині стоїть Росія.

Ця альтернатива випливає з двох можливостей вирішення "російського парадоксу": або реальний статус російського народу має бути приведений у відповідність до імперського статусу російської держави (себто російський народ має *реально* стати імперським), або характер російської держави має бути приведений у відповідність до неімперського становища російського народу (себто, держава має стати неімперською).

digitized by ukrbiblioteka.org

Очевидно, вибір між цими двома можливостями належить російському народові і цей вибір раніше чи пізніше мусітимуть зробити ті, що виступають від імени цього народу. Але хоч би який був цей вибір, можна передбачити, що в кожному разі він буде (хай і не однаковою мірою) благом порівняно з нинішньою ситуацією, при тому благом для всіх сторін. Отже, слід визнати за відносне благо навіть перетворення російського народу на повноцінний імперський народ, бо без цього, імовірно, він не спроможеться розгледіти прірву, яка відокремлює його від інших народів імперії, і не зуміє побачити небезпеку, якою ця прірва загрожує йому самому.

Не слід, одначе, розраховувати на те, що вирішення цього парадоксу неминуче станеться найближчого часу. Протиприродна невідповідність між характером російської держави і становищем російського народу *може* тривати ще довгий час. Головна причина цього полягає в тому, що "російський парадокс" має ще й зворотний бік.

Найлегше його виявити, якщо придивитися до того, чому твердження деяких російських дисидентів (на жаль, лише з демократичного табору), що надання незалежности неросійським народам імперії, які цього бажають, відповідало б також національним інтересам російського народу, не знаходить зрозуміння в переважної частини росіян. Це не можна пояснити виключно впливом ідеологічної пропаґанди на масову свідомість російського народу. Набагато важливіший тут інший фактор: не бувши за своїм об'єктивним становищем імперським народом, російський народ *суб'єктивно* — в своєму самоусвідомленні і самовідчутті — ним є. І найяскравіше це виявляється саме в оцінці того, в чому полягають національні інтереси Росії.

У розумінні російським народом національних інтересів Росії найхарактеристичнішим є цілковитий брак потреби і звички зіставляти їх, порівнювати з реальними умовами свого власного життя і давати оцінку відповідно до наслідків цього зіставлення. Ба більше, в самосвідомості й самовідчутті росіян є безперечним, і натуральним, що національні інтереси Росії та інтереси народу ніколи не збігаються і не можуть збігатися через неспівмірність їхнього значення для долі вітчизни. У свідомості російського народу доля вітчизни завжди, насамперед і виключно залежить від того, як забезпечено національні інтереси Росії, а не від того, за яких умов живуть мільйони російських людей.

Отже, фундаментальним фактом російської історії є відчуження національних інтересів Росії від власних інтересів російського народу, всеосяжна згода російських людей жертвувати найістотнішими інтересами народу — його добробутом, здоров'ям і самим

життям мільйонів людей заради національних інтересів Росії.

За таких умов здається зайвим питання про те, як трактувати національні інтереси Росії. Бож у Росії завжди (точніше — протягом останніх шістьох сторіч) вважалося за самозрозуміле, що національні інтереси Росії абсолютно тотожні інтересам її держави, що лише в могутній, нічим не обмеженій у своєму повновладді державі можуть знайти своє втілення національні інтереси Росії. Не зайвою є й згадка про те, що єдиний в історії Росії випадок, коли російський народ насмілився протиставити свої власні інтереси й прагнення державно-деспотичній владі, не лише з блискавичною швидкістю призвів до тріюмфу ще жорстокішого різновиду такої влади, але й досі ще залишається наукою та пересторогою для багатьох національно настроєних росіян.

У зв'язку з цим є сенс ще раз (бозна вкотре) коротко обміркувати феномен такої сильної відданости росіян деспотичній владі. Адже не лише неосвічені маси та керівні кола завжди, за дуже невеликими винятками, позначалися цим, а й дуже численні (певно, навіть більшість) найвидатніші політичні мислителі Росії були переконані в благодійному й рятівному значенні деспотії для їхньої вітчизни.

Щоправда, мислячих і щирих прихильників деспотичної влади було багато також у минулому інших европейських народів. Нема потреби повторювати арґументи, якими вони доводили переваги цієї форми державної влади, і змальовувати еволюцію европейської політичної думки спершу до ідеї освіченої монархії, а потім до висновку, що найменшим злом є демократичні форми правління. Значно істотнішим є констатувати, що такої кількости мислячих, чесних і водночас монархічно настроєних людей, як у Росії, до того ж упевнених у конечності для неї такого типу монархії, що мало не робить її тотожною деспотії, не було ніде, принаймні, на Заході.

Інший фундаментальний факт російської історії полягає в тому, що люди з державним мисленням (як ті, що перебували при владі або близько до неї, так і ті, які були далекі від влади) завжди ставилися до свого народу з величезним недовір'ям, були переконані в його державно-національній неповноцінності, щиро побоювалися, що полишений, навіть відносно, навіть у певних рамках, сам на себе, на свої стихійні інстинкти і нахили, він розтрощить державу і тим згубить самого себе.

Саме тому так багато мислячих людей Росії були прихильниками деспотизму, що вважали його для російського народу меншим злом, ніж те, що, на їхню думку, могло статися і одного разу вже сталося, коли він і кожна окрема російська людина не

digitized by ukrbiblioteka.org

перебували в таких міцних лещатах державно-деспотичної влади.

Монгольське ярмо... Шкода, що національно зорієнтовані російські публіцисти нині так рідко повертаються до нього в своїх думках. Бо джерела трагедії, що її переживає російський народ, багато в чому криються там. І наслідки його набагато поважніші, ніж навіть його вплив на російський етнічний тип. Найважливіший з цих наслідків — страшна травма, завдана народній свідомості національною катастрофою, яка мало не стала останньою.

Слід припустити (хоча таке пояснення, можливо, не є вичерпним), що виникнення в Росії деспотичної форми державности, яка стала згодом традиційною, значною або й вирішальною мірою викликане двома обставинами: поперше, пережитою мало не смертельною національною катастрофою і глибоким національним приниженням та ганьбою, що її супроводжували, подруге, всебічним недовір'ям (важко визначити, якою мірою обґрунтованим, але й донині властивим широким масам росіян) з боку вищих кляс Росії до російського народу, до його здатности *добровільно* сприйняти ті обмеження, що їх накладає кожне державно оформлене національне життя.

Тією мірою, якою правильне це припущення, традиційна для Росії форма державности справді протягом довгого часу вирішувала найважливіші й першорядні національні завдання. Не починаючи непотрібної суперечки щодо того, чи ці національні завдання можна було вирішити за іншої, не такої жорстокої форми державности, слід визнати, що протягом кількох сторіч після монгольського ярма монархічно-деспотична влада в Росії була важливим засобом для об'єднання й консолідації народу, суворою, але, може, конечною школою державно-впорядкованого життя. Тим більш правильно, що в Росії, як відомо, не народ створив державу, а саме держава зформувала російський народ як єдине національне тіло.

Отже, відданість російського народу, багатьох його видатних представників своїй державності (треба ще раз підкреслити: не кожній, а лише тій, яка є в Росії традиційною) має досить поважні історичні підстави. Але визнання цього факту не позбавляє нас від конечности замислитися над тим, чому ця влада, яка цілком виконала й просто не могла протягом такого довгого часу не виконати своїх національних завдань (чи не про це сповістили Росії декабристи на Сенатській площі, а потім Чаадаєв у своїх "Філософічних листах"?), існувала й далі, існує сьогодні і, на думку багатьох, має лише в дещо зміненому вигляді існувати й завтра?

Проте, декабристам і Чаадаєву не повірили не лише їхні сучасники — їм і далі не вірять багато сучасників наших. Чи не в цьому полягає першопричина дальшого існування деспотизму в

Росії? Справа тут, звичайно, не в тій порівняно невеликій групі російських публіцистів, які в еміґрації відкидають демократичну альтернативу для Росії. Набагато важливішим є той реальний факт, що переважна більшість російського народу в СРСР віддає явну перевагу "сильній", тобто деспотичній владі, перебуваючи в непохитній впевненості, що національні інтереси Росії полягають виключно в існуванні могутньої, нічим не обмеженої державної потуги. Російський народ тому і є в своєму самоусвідомленні і самовідчутті імперським народом (не бувши ним за реальними умовами свого життя), що виявляє, попри все, безмежну відданість державі, яка залишається і щодо неросійських народів, і щодо нього самого імперською. При тому народ демонструє постійну готовність змирятися з будь-якою сваволею з боку держави та ставати на її оборону за кожної загрози, навіть уявної.

У цьому й полягає зворотній і, мабуть, найдивовижніший бік того парадоксу, що його я спробував змалювати в цій статті. Сенс цього парадоксу я бачу в тому, що російський народ протягом своєї національної історії виконав покищо лише одне національне завдання — він склався, зформувався як єдиний народ, став неусувною фізичною і духовною реальністю на Землі. Не виконаним, одначе, залишається друге й не менш важливе національне завдання — усвідомити цю свою вже жадним чином не усувну присутність у світі, самовизначитися як народ, упевнений у своєму праві на існування, а відтак — і в своєму праві мати та обороняти свої власні суверенні інтереси.

Свідченням того, що російський народ ще не виконав цього другого — нині найважливішого для нього — національного завдання, є його схильність ховатися за спину обов'язково деспотичної державности, його необґрунтований острах вийти на світ Божий у своїй власній подобі, його марні побоювання, що, не бувши під захистом тієї чи тієї форми деспотичної влади, він буде загрожений у самому своєму існуванні.

Народ бо, який усвідомив свою непереборну присутність у світі, який самовизначився в своїй власній, а не лише державній, суверенності, здатний зрозуміти, що він існуватиме за будь-якої форми державного ладу. Отже, такий народ насмілиться обрати для себе такої форми державности, яка не змушуватиме його жертвувати своїми інтересами заради її збереження.

Російський народ та, насамперед, його національно найактивніша й мисляча частина ще мають прозріти й побачити, що деспотична влада в Росії цілком і безповоротно вичерпала себе в кожному випадку — чи то виконала вона свої завдання, чи ні, бо якби вона за такий довгий час їх не виконала, то й поготів довела б свою непридатність.

digitized by ukrbiblioteka.org

Російському народові ще доведеться усвідомити, що справжні національні інтереси Росії набагато більшою мірою збігаються з його власними інтересами, ніж з інтересами будь-якої форми влади.

Російському народові, нарешті, ще треба буде відкрити самого себе і впевнитися, що не лише інші европейські народи, а й він сам уже здатний до національного життя не з примусу.

Як і кожний інший, російський народ потребує сильної та стійкої державности. Але доки російський народ не усвідомить законности власних інтересів, величезне й ні з чим не зрівняне національне значення для Росії умов, які сприятимуть народному добробутові та розквітові, не буде не лише надії послабити колоніяльний утиск неросійських народів, — не буде навіть надії для самого російського народу, що він вийде з пригнобленого стану в своїй власній країні.

Микола Горбаль: лист з табору та інтерв'ю

... Хочу розповісти, як важко морально дались мені два місяці, що передували теперішньому моєму становищу. Почну з самої кульмінації...

17 січня цього року [1980] знаменне у двох плянах: наді мною в цей день почався суд, а Павла Стокотельного випровадили до дружини. Без сумніву, цей збіг не випадковий, оскільки лише Павло міг і був готовий привернути увагу до цього судилища. А так спокійну розправу було ґарантовано. Павла не було. А тих небагатьох, хто міг дати покази на мою користь, — відпровадили. Цей жорстокий вирок було зфабриковано з таким цинізмом, що я почував себе майже паралізованим.

Я не виключав можливости якоїсь провокації з боку владущих і нібито був готовий до всього, та тільки не до такого кошмару. Всі мої протести проти такої сваволі влада не брала до уваги. Від першого дня арешту я вимагаю адвоката, але мені відмовляють на тій підставі, що радянський закон цього не передбачає. Нарешті я відмовляюся брати будь-яку участь у так званому слідстві, вся мета якого — спробувати переконати моїх родичів і знайомих бодай у якійсь моїй причетності до пред'явленого мені звинувачення в так званій "спробі зґвалтування".

А мені належалося ввійти в гру за заздалегідь вигаданим сценарієм, із заздалегідь придуманою для мене ролею. Усі мої спроби нічого не дали, і почалася жахлива комедія суду. На запитання, чи довіряю я такому складові суду, я відповів: "Не маю жадних підстав довіряти цьому складові суду, оскільки взагалі не визнаю над собою суду за зфабрикованою на мене справою, хоча пре-

---

Микола Горбаль, 1941 року народження, вчитель музики з Тернопільщини. За поему "Дума" в 1970 році був засуджений до п'яти років концтаборів та двох років заслання в Сибір, відбував покарання в Пєрмських таборах, а заслання в Томській обл. Звільнившися, жив у Києві, працював ліфтером. Був знову заарештований 23 жовтня 1979 р. і обвинувачений у "спробі зґвалтування" та "опорі представникові громадськости". 21 січня 1980 р. Горбаля засуджено до 5 років ув'язнення.

Матеріял, що його друкуємо тут у зворотному перекладі з російської мови, поширюваний в самвидаві.

digitized by ukrbiblioteka.org

красно розумію, що він все одно відбудется; що міняти цей склад суду на будь-який інший радянський суд не має жадного сенсу, оскільки кожен з них постарається задовольнити тих, хто зацікавлений у розправі наді мною; така вже реальна дійсність цього суспільства". Наприкінці так званого судового засідання прокурор пропонує засудити мене до 1 року таборів суворого режиму за статтею 190 ч.II і до 5 років за статтями 17 і 117. Вирок мали зачитати на наступному судовому засіданні. Цього ж дня мені надали останнє слово. Наступного для відмовляюся від участи в суді, доки не впустять до залі моїх родичів і знайомих. Суддя заявляє, що ніхто не прийшов, а він їх по місту збирати не буде. Пізніше з'ясувалося, що це була брехня, і що їх силоміць не впустили до залі, хоч офіційно суд оголосили відкритим.

Моє останнє слово було таким:

Я сподівався бодай сьогодні побачити в цій залі когонебудь із моїх родичів і знайомих та, скориставшися правом останнього слова, розказати їм технологію фабрикування цієї справи. Адже чого тільки не наговорили про мене від часу мого арешту, яких тільки брехливих чуток не розпускали слідчі, прокурори, адвокати, аби змусити повірити в мою причетність до пред'явленого мені звинувачення. Проте, оскільки я не бачу в залі знайомих облич, то моє слово буде коротке і звернене до суду.

Від перших днів, коли я дістав виклик на еміґрацію до США, мене піддали провокаціям з боку влади, яка не зі мною лише, а й з іншими, хто перебуває в такому самому становищі, поспішає розправитися. Щоправда, серед відомих мені випадків, я, можливо, перший, кому фабрикують справу за таким гидким звинуваченням. Якоюсь мірою влада вже давно практикує компромітування морального боку тих людей, які перебувають в опозиції до неї. А відомо, що якою б відвертою не була брехня, якою б очевидною не була провокація, вона завдає незаліковних ран. І не може бути жадного виправдання цьому найвитонченішому злодійству. Вся суть розіграної тут комедії випливає з тексту самого звинувачувального висновку. Цитую:

> Горбаль М. А., раніше суджений за статтею 62 ч. І КК УРСР, належних висновків для себе не зробив, відбуваючи міру покарання, не став на шлях виправлення, а скоїв новий зумисний злочин...

Виявляється, що тільки тому "намагався зґвалтувати", що був "раніше суджений" (додам — за поезію) і лише тому, що "належних висновків для себе не зробив" (певно, владущим відомо, що продовжую писати вірші. Ось про що йдется). Ви завідомо коїте беззаконня, і мені не лишається нічого іншого, як прийняти новий

удар долі. Найстрашніше в цих умовах, що тебе позбавлено будь-якої можливости захищати свою [гідність], ти від перших же днів, як тобі скрутили руки, — приречений. Так доводять людей до відчаю. І, нарешті, в цих умовах можна зробити з людиною що завгодно, можна її знищити, але вам не зробити одного — не вбити вам людської потреби вийти з неволі.

Принципи, якими я керувався в житті, не я вигадав. Вони виникли ще тоді, коли почався гніт однієї людини іншою. Я хотів виїхати з цієї країни. Тут мене переслідують, не дають працювати за фахом. Я тяжко сприймаю безперервне стеження за мною, підслуховування, постійне очікування якоїсь провокації. Я хотів виїхати, проте владущим видалося надмірним дозволити мені таку розкіш. І ви мене судите. Я безсилий протестувати. Судіть. Свого часу ви судили мене за один вірш, за недописану ще поему, яку ви вилучили з мого письмового столу. За це мене засудили до 7 років тюрми, табору й заслання. Це були нелегкі роки мого життя, і тільки я знаю, скільки здоров'я це мені коштувало. Та запевняю вас, що я вдячний долі, яка повела мене невільницькими дорогами Мордовії, Уралу та Сибіру. В неволі я зустрівся з чудовими людьми, зустрів справжніх друзів. Тим процесом ви хотіли не тільки залякати людей, працюючи серед яких і користуючись певним професійним успіхом, я міг мати вплив, але ви ще хотіли розчавити мене. Та ув'язнення ще більш упевнило мене в моїй правоті. Учитель з маловідомого селища на Тернопільщині став відомий у Києві, в Москві. Сьогодні ви бачите в мені вже не "бунтівника-самітника", як ви, я чув, називали мене раніше. Сьогодні ваша мета не лише ізолювати мене, довести до відчаю, але ви не гребуєте, користуючись найжорстокішими методами, викликати огиду до мене, очорнити мене, перекреслити моє минуле. Що ж, старайтеся. Методи вашої розправи можуть свідчити лише про вашу сутність, а не про суть вашої жертви. Я хотів виїхати, я не бачив альтернативи (адже я вас теж добре знаю), та ви мені не дали. Ви знов прикували мене до своєї колісниці. А може це й краще. Хай сповниться воля Божа. Тим, хто винен у сьогоднішній розправі наді мною, добре відомо, що мене завжди більше турбувала доля нашого народу, ніж моя власна. Доля народу, якого нахабно позбавили його минулого, і з допомогою офіційного курсу на асиміляцію, прирекли на духовне й культурне виродження, а тим самим позбавили його й майбутнього. Уся моя дотеперішня діяльність у Києві полягала лише в одному — що я в столиці України завжди і з усіма розмовляв по-українськи. Але й це розцінювали як виклик. І ви мене судите за "спробу зґвалтування".

Ось сьогодні в приміщенні суду я був свідком такої сцени: до арештантської кімнати до когось із заарештованих зайшов адво-

digitized by ukrbiblioteka.org

кат, здивувався й запитав в охорони: "А чому це сьогодні так багато дружинників і міліції нагнали?" І міліціонер йому відповів: "Та якогось націоналіста судять". Чуєте? — *націоналіста.* Чи не через цю характеристику мені не дозволяють виїхати з цієї країни? І знову я серед принижених, скривджених, знедолених. Сьогодні я офіційно оголошую себе членом Української правозахисної гельсінкської групи. Я не самотній у своєму нещасті. Київська тюрма в ці передолімпійські дні [вміщує] в камерах постійно на 10-20 чоловік більше, ніж є спальних місць. Для заарештованих бракує матраців, ковдр. На заяви тюремна адміністрація відповідає, що це явище тимчасове, лишилося 4 місяці, що нічого не вдієш, доведеться терпіти. З усього видно, що Україна готується до Олімпіяди ще й із цього боку. А наглядачі, шикуючи тюрму для перевірки, глузливо кричать: "Олімпійці, шикуйсь!" Ну, що ж, салют тобі, Олімпіядо!

І ще пару слів про тих, хто дістав свої срібняки за ролю свідків та, водночас, і потерпілу. Тим молодикам, які викручували мені тоді руки й волокли по землі, топтали мені груди ногами і з таким старанням били кулаками в обличчя, — тим так званим "простим, чесним радянським громадянам" я скажу, що не маю зла до них тому, що, можливо, вони не до кінця розуміють весь жах свого становища, бо, як сказано в Біблії, "не відають, що чинять". Вони виконують усього-навсього чорну роботу на вимогу тих темних сил, що стоять за їхньою спиною. Це стосується й тієї дівиці, яка так легковажно взяла на себе ролю кандидата на зґвалтування й так безсоромно продовжувала грати її. Я можу простити їм, але їм ще доведеться чекати прощення від їхнього власного сумління, коли воно в них прокинеться. Як видно з оголошеної характеристики, вона — дружинник і секретар комсомольської організації якоїсь київської комсомольсько-молодіжної будівельної установи. Навряд чи можна сумніватися, що світле майбутнє, яке вони будують, буде гідним своїх будівників. Я все сказав. Читайте свій вирок.

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ

Питання: Як ви себе почуваєте? Як ваше здоров'я?

Відповідь: Оскільки негарно виносити на люди свої болячки, то для вас і для мами обмежуся традиційним — "Почуваю себе добре".

Питання: Чим ви можете пояснити, що власті останнім часом

практикують розправу над інакодумцями, звинувачуючи їх не в антирадянській діяльності, а фабрикуючи на них справи за кримінальними злочинами?

Відповідь: Коли судять за так званими політичними злочинами, то заперечують самі собі — адже говорять, що в нас немає політв'язнів, зникли національні проблеми тощо. Заміна політичних статтей на кримінальні дає вихід із становища. Вони й самі визнають, що для багатьох політичні табори стали школою мужности і формування нових моральних вартостей, немилих імперії; а з тими, хто вже там побував, легше розправитися під маскою кримінальних злочинів. Хоч і тут палиця з двома кінцями: в основному тут ми бачимо чітко виявлений антагонізм до існуючого ладу. Відсоток жертв, доля яких аналогічна до моєї, не такий уже й малий.

Питання: У свій час, перебуваючи в таборах Мордовії й Уралу, ви протестували і вважали дискримінаційним, що українців змушують відбувати покарання за межами України. Тепер вас помістили до табору на Україні. Чи велика різниця між ними і в чому?

Відповідь: Репресивні органи користуються правом висилати й за так звані кримінальні злочини поза межі республіки. Але те, що мене залишили тут, не можна розглядати як вияв великодушности з боку влади. І тут по можливості вони постаралися обрати для мене найгірше. З київської тюрми мене скерували до невільницьких каменоломень, що містяться поблизу станції Данилівка Миколаївської области. Про роботу в них ходять страшні чутки. У медичній картці, яку заповнив на мене київський лікар МВС, була лише одна фраза про моє здоров'я: "Працювати в каменоломні може". Для всіх, хто мене знає, ця фраза звучала більш ніж цинічно. І лише в останній момент передумали везти мене до того табору. Я думаю, що це пов'язано з їхніми так званими оперативними міркуваннями. Цей табір вважають до того ж примусово-лікувальним для алькоголіків, і в ньому, швидше за все, перебуває переважно деґрадований елемент. Не виключено, що на каменоломнях зосередився в основному бунтарський і стійкий елемент. Знаю, що Юрія Литвина перевели до такого табору. (Абсолютно кожного п'яницю можна завербувати доносити на тебе). І в цьому таборі постаралися знайти найтяжчу працю. Концтабір є концтабір. У цьому випадку є привід для зловтіхи: хотів сидіти на Україні — то сиди. І все ж є перевага. Уявіть лише, як то там [В.] Чорноволові буде в Якутії з одним побаченням на рік. Тут у мене є надія, що хтось приїде до мене, це все-таке ближче. Та й Україна є Україна. Це знають не лише українці. Хоча є вже й

digitized by ukrbiblioteka.org

болісне розчарування. Коли я в Сибіру розмовляв з осілими там українцями по-українськи, то бачив, як спалахували їхні очі, з якою жадібністю слухають вони вже забуту мову, це викликає добрі спогади, вони намагаються пригадати українську мову. Тут же всі українці, але таке враження, що вони про це й не здогадуються. Розмовляють усі по-російськи. Та це й важко назвати мовою: кілька десятків російських жарґонних слів, пересипаних російськими матюками. Мою українську мову розглядають мало не як дивацтво. А коли бачать, що я це роблю свідомо, сприймають це як докір на свою адресу і навіть почувають себе ображеними. Так їм легше. Сміливости признатися в іншому їм бракує (така вже психологія хахла). Все це разом створює сумне враження. Люди не знають, хто вони, для чого живуть. Ні в що не вірять, нема в них нічого святого. Оце й є продукт соціялістичного суспільства, "нова людина". Хоч і не варто звідси робити якісь конкретні висновки, оскільки добір людей тут, звичайно, не найкращий. Саме в цьому й полягає найбільша різниця між першим і теперішнім ув'язненням.

Питання: На суді ви оголосили себе членом Української гельсінкської групи. В чому ви вбачаєте доцільність цього акту та чи можлива яканебудь правозахисна діяльність для людини, що перебуває в таборі?

Відповідь: Насамперед у нас поняття волі й неволі досить відносне. Права голосу позбавлені всі, і можна спостерігати дивний парадокс — в'язні частіше й сміливіше виступають, викладаючи свої погляди, ніж на так званій волі. Будучи членом Гельсінкської групи на волі, не конче можеш краще служити правозахисному рухові, ніж не будучи ним. І навіть ті, хто цим привернув вашу увагу, підтвердять мої слова. А щодо правозахисної діяльности, то її можливості такі обмежені, що в цей тяжкий час немає змоги й себе захистити. Але кожен, хто поважає в собі людину, мусить прагнути цього.

Питання: Як ви знаєте, цього року в Мадріді збираються держави-учасники Гельсінкської наради для обговорення питань, що стосуються виконання Гельсінкських рішень. Як член Української гельсінкської групи що б ви хотіли сказати з цього приводу?

Відповідь: Нарада мене цікавить у пляні гуманітарному — чого вона може домогтися від держав з тоталітарними режимами в галузі прав людини. Всьому світові відомо, що в'язнів у Радянському Союзі не тільки позбавляють волі, але законом передбачено морити їх голодом, і той самий закон забороняє іншим людям допомагати їм харчами й медикаментами, ба навіть співчувати їм. Усім відомо, що в СРСР в'язнів примушують працювати на тяжких

роботах, а за відмову від роботи карають якнайжорстокіше. Міжнародний Червоний Хрест не може вислати в'язневі посилки. СРСР йому цього не дозволяє. Про яку ж співпрацю може бути мова, коли ніхто не зважується затаврувати ганьбою цю велику країну з її звірячими репресіями проти інакодумців. Проблема виїзду з Союзу до сьогодні стоїть на рівні рабовласницького ладу. А методи розправи з тими, хто бажає дістати волю, жахливі. Нарада мусить звернути увагу на національні проблеми в СРСР. Прикро, що уряди вільних країн Европи не можуть об'єднати зусилля для захисту такою дорогою ціною здобутих свобід особи. Часто виявляється, що досягнення демократії використовують проти неї самої. Я розумію труднощі, з якими зіткнувся нинішній уряд США, але я вірю в цю країну, яка прихистила стільки мільйонів батраків і знедолених з усього світу, дала можливість їм жити, виявити себе і ґарантувала їм майбутнє. Вірю в цей форпост свободи. Я знаю, що, як і в кожній країні, в США є свої проблеми, але, думається, матеріяльний добробут, обумовлений вільним розвитком, не спустошить морально американського народу, й він зможе об'єднатися під загрозою втратити волю. Я не думаю, що деякі уряди Европи могли б провадити свою так звану незалежну політику, не маючи за плечима такого форпосту, як США.

Питання: Що б ви хотіли передати своїм друзям?

Відповідь: Я дуже зобов'язаний Ґабрієлю Суперфінові, який зміг підтримати мене морально в найтяжчий для мене час, як і В. Стусові, В. Марченкові, родичам Стокотельного й іншим у цьому концтаборі. А тим, хто виїхав, бажаю всілякого добра й не хочу обтяжувати їх спогадами про наші "этапы большого пути".

digitized by ukrbiblioteka.org

ЖИТТЯ В КИЄВІ

ТРИ РОДИНИ

Лариса Ґлузман

Мені, що завжди почувалася в СРСР як тимчасовий мешканець у чужому будинку, важко писати про тих, які мали б бути його господарями. Кожний з них уявляє цей будинок інакше, на свій смак влаштовується в ньому, на власний кшталт відчуває цей будинок як свій, або як чужий, або як свій, але відчужений... Може, і я була не зовсім чужою в цьому будинку? Але я — це інша тема, інший настрій.

Тут я хочу розповісти про три родини — типові родини в типових обставинах сучасної України. Так само, як сучасний Київ усебічно віддзеркалює те досить дивне явище, що зветься "радянською національною столицею", так і ці київські родини, кожна посвоєму, віддзеркалюють типові шляхи, що їх обирають українські родини в СРСР. Проте, це, мабуть, так само — може, лише з невеликими варіяціями — стосується до родин вірменських, грузинських, молдавських, литовських...

■

Перша родина, на мій погляд, репрезентує верству радянського суспільства — "дисциплінованих" і "вірних". Чи справді цілком вірних режимові? З певністю можна твердити одне: вони віддані — власному добробутові. Але не забігаймо наперед.

Голова родини — відомий, і навіть за межами республіки, лікар, що пройшов крізь усю війну. Мати — домашня господиня, але з довгим партійним стажем. Він завжди заклопотаний працею, вона так само заклопотана своїми проблемами: як, наприклад, купити черговий золотий перстень, щоб про це не дізнався чоловік? У їхній квартирі я бувала дуже часто, бо товаришувала з їхньою донькою Галею. Мене завжди вражало, що Галя, яка справляла враження розумної й розвиненої дівчини, сприймала розмови своєї мами з нами поважно й навіть із задоволенням. У мої молоді й ще не дуже досвідчені роки Ґалина мама правила мені за взірець і символ радянського обивателя — зовнішньо задоволеного, внутрішньо не певного, зовнішньо спокійного, внутрішньо — лякливо-

---

Лариса Ґлузман (псевдонім) народилася в Києві, закінчила Київську консерваторію. Працювала там таки викладачем історії музики і водночас — викладачем музики в дитячій музичній школі. Тепер живе в Ізраїлі.

го і заляканого, зовнішньо — відданого, внутрішньо — ненадійного.

Участь Галиної мами у партійному житті обмежувалося на сплаті членських внесків та відвідуванні партійних зборів, але вона пишалася своїм партійним стажем. Пишалася ним і Галя, і це спантеличувало мене: адже вона, судячи з усього, добре розуміла, що діється навкруги, і ставилася до цього досить критично. Трохи пізніше я переконалася, що таке "двоєдумство" — розуміння непривабливости режиму й водночас прагнення якнайкраще пристосуватися до нього — властиве всій тій верстві, до якої належала ця родина.

У школі Галя навчалася добре, хоча особливими здібностями не блищала. Вона надолужувала ретельністю та дисципліованістю. На жаль, для фаху, що його обрали для неї батьки, — фаху музики — цих чудових властивостей було не досить. Роки навчання в музичній школі перетворилися для Галі на подобу каторги. Кілька разів вона опинялася на межі виключення через фахову непридатність, хоча з загальноосвітніх дисциплін у неї все було гаразд. Кожного такого разу дирекція школи на настійливі й улесливі прохання батьків (а батьківське прізвище — широко відоме!) продовжувала Галині муки до чергового конкурсного іспиту. Після виконання випускної програми остаточно з'ясувалося, що роки й сили витрачено марно і про вступ до консерваторії не може бути й мови.

Ось тут Галя виявила тверду вдачу — засіла за книжки і... за два місяці вступила до медичного інституту. Не вбачити в цьому нічого особливого може лише той, хто не знає про карколамні конкурси на вступних іспитах до медичних інститутів. Я була знайома із здібними хлопцями, яким протягом чотирьох чи п'ятьох років не щастило вступити до медичного. До того треба ще й пам'ятати, що музична школа дає багато менше знань із загальних предметів, ніж звичайна загальноосвітня. Щоправда, батькове ім'я і зв'язки також були аж ніяк не зайві, але в кожному разі медицина лише виграла, прийнявши Галю до своїх лав. Галя мала саме ті якості, що їх найбільше цінує радянська вища школа — працелюбність і дисципліну. Навчалася вона серйозно й цілеспрямовано. Вона відразу вирішила, що життя практичного лікаря — не для неї, і багато працювала на науково-теоретичних катедрах.

Після закінчення школи наші шляхи розійшлися, зустрічалися ми багато рідше. З інституту Галя вступила до аспірантури, одружилася, народила дитину. Життя в неї не було легке. І вона, і чоловік (він також обрав кар'єру вченого) писали дисертації, уваги вимагала дитина. Навіть наших випадкових спіткань було досить,

digitized by ukrbiblioteka.org

щоб помітити, як Галя змінилася, як вона щораз більше нагадує свою матір. Верства, до якої з такою рішучістю й наполегливістю прямувала Галя (її перебування в цій верстві разом з батьками було, власне, пасивним, а тепер вона активно проштовхувалася нагору), ставила свої вимоги і накладала свій відбиток.

Незадовго перед моїм від'їздом (до Ізраїлю) ми зібралися на щорічну зустріч однокласників. Кожний розповідав про себе, про родину, працю. Молоді мами захоплювалися власними дітьми. Галя з гордістю процитувала вислів свого синка: "Коли я зросту, я буду спочатку жовтенятком, потім — піонером, потім — комсомольцем, а потім — кандидатом до партії, як мама й тато!" Я від подиву не знайшла нічого розумнішого, як спитати: "Ти що, справді збираєшся вступати до партії?" Галя подивилася на мене ніби трохи згори і відповіла: "Чому лише збираюся? У мене вже закінчується кандидатський стаж!"

Мабуть, доброї дисертації та гучного батькового імени ще не досить, щоб зробити кар'єру, бо режим вимагає особистої відданости. Це я добре знала, і не це мене вразило. Вразила мене погорда, з якою Галя про це говорила. Багато молодих людей мусять вдаватися до цього гандлю сумлінням, бо без цього неможливе дальше просування, а часто і дальше втримання того місця, якого вдалося досягти в молоді комсомольські роки (до комсомолу ж записують автоматично, навіть не питаючи, чи ти цього бажаєш). Але майже кожному, хто йшов на цей гандель, було соромно, болюче соромно. Я згадую іншу мою подругу, яка одного разу прибігла до мене з виразом невимовного жаху: на праці їй запропонували вступити до партії, а така "пропозиція" дорівнює ультиматумові. Сповнена розпачу, вона безтямно повторювала: "Що робити? Що робити?" А що вона могла робити? Кинути працю? Відмовитися і одержати запис-пляму в особистій справі? На таке в неї сил не вистачило.

Але Галя не розглядала це як поступку перед сумлінням. Для неї це був природний крок, як для школяра перехід до наступної кляси. Галя беззастережно сприйняла правила гри, в якій усі без сорому брешуть один одному і почуваються членами тієї команди, яка завжди виграє.

Можна з певністю передбачити впорядковане майбутнє цієї родини: оборона докторських дисертацій, наукова кар'єра, висока, як на радянські стандарти, платня, діти — в музичній школі для негласно упривілейованих, батьки — члени парткому наукового інституту...

Отже, засудимо їх? Хай засуджує той, хто певний, що в нього вистачило б сил поводитися інакше. Я не наважуюся бути ані суддею, ані прокурором...

■

Друга так само типова родина, що про неї я хочу розповісти, — родина моєї однокурсниці з консерваторії. Тетяна народилася в невеликому обласному центрі. Батько — військовий високого ранґу, мати — викладачка історії в місцевому педагогічному інституті. Багато років мати длубалася в докторській дисертації на дуже актуальну тему: "Роля комсомолу — вірного помічника партії — в піднесенні сільського господарства північних областей України наприкінці 1950-их — початку 1960-их років" (чи щось подібне до цього). Сама Тетяна розповідала про це з неприхованим презирством, трохи пом'якшуваним глузливим гумором. Коли дисертація була майже готова, раптом полетів той, хто з таким запалом "підносив" сільське господарство. Офіційно Хрущов одержав наличку "волюнтариста", а люди сміялися, що він уверединся, "підіймаючи" сільське господарство. Так чи так, дисертація "ідеологічно застаріла", і Тетяниній матері довелося починати все від початку. Скільки знаю, дисертацію не закінчено й досі.

Я не була знайома з її мамою, але Тетяна твердила, що "правильністю" поглядів мати випереджала не лише передову статтю з центральної газети, а навіть гасла ЦК КПРС до чергової річниці Жовтневої революції.

Мабуть, ця родина була б дуже схожа на родину Галі, якби не сталося непередбачене: Тетяна, бувши студенткою, вийшла заміж за свого однокурсника, що походив із Західньої України. Хлопець, на відміну від величезної більшости киян, розмовляв своєю рідною мовою — українською і тримався серед студентів дещо осібно. Висловлювався він завжди з великою обережністю, ніколи не входив у суперечки. Він прийшов мало не єдиним некомсомольцем на всю консерваторію. Десь на другому чи на третьому курсі йому все таки довелося вступити до комсомолу. (Уже давно втратив гостроту поширений колись грубуватий дотеп: на запитання, чи ти часом не вступив до комсомолу (або партії), людина підносить ногу догори закаблуком і, розглядаючи свій підбор, каже: "Та невже вступив у щось? Ото біда!") Тетяна розповідала, що родина Петра і він сам наставлені антирадянськи (і антисемітськи — хоча євреї давно вже не підтримують радянську владу).

Батьки Петра були в розпачі, що син одружився із "східнячкою", яка в їхніх очах майже не відрізнялася від росіянки. Дні, коли Тетяна гостювала в батьків чоловіка, були найчорнішими в її житті. Вона однаково вільно володіла українською та російською мовами, але свекруха, щоб підкреслити її недостатню "українськість", у розмові з нею постійно вживала висловів, не відомих на Східній Україні, і презирливо гмукала, коли Тетяна зверталася до

digitized by ukrbiblioteka.org

чоловіка по пояснення.

Петро скінчив навчання на рік раніше від Тетяни і поїхав працювати до обласного центру, де жили її батьки. Він мусив ще кілька років чекати черги на квартиру, тому йому довелося покищо жити разом з ортодоксально настроєними батьками дружини. Мені важко уявити це співіснування. Але, скільки знаю, явних конфліктів між ними не було. Петро намагався якомога більше перебувати поза домівкою. Вироблена умовами життя в чужому для його родини суспільстві звичка триматися осібно діяла й тут.

Мій від'їзд із СРСР був величезною несподіванкою для Тетяни. Коли я розповіла їй про своє рішення, вона раптом заговорила про те, про що раніше не згадувала. Найбільше запам'ятався мені один випадок, що про нього вона розповіла з болем, ніби прохаючи про допомогу і водночас знаючи, що ніхто не може допомогти.

Петро ніколи не був причетний до жадних "протизаконних дій". Його "протест" не сягав далі від думок та розмов нишком у родині. Але, мабуть, з погляду влади людина, яка розмовляє рідною мовою (якщо ця мова не російська, певна річ), являє небезпеку для суспільства. І влада поширила на Петра свої "профілактичні заходи". До Петра зателефонував якийсь чоловік і сказав, що привіз йому подарунок від батька, по який Петро має прийти. Ні Тетяна, ані Петро досі не знають, що спонукало їх задзвонити до батька і перевірити, чи той справді щось передавав. Взагалі в СРСР надсилання пакунків за посередництвом знайомих або й малознайомих людей досить поширене і здебільшого не викликає підозри. Але цього разу вони перевірили і дізналися, що батько нічого не надсилав. Отже, це був провокаційний захід КҐБ, коли людині передають до рук пакунок, про вміст якого йому нічого не відомо, і тут таки її заарештовують. "Склад злочину" наявний: у пакунку антирадянська література.

Розповідаючи про це два роки по тому, Тетяна тремтіла від безпорадного обурення.

Петро на зустріч з "благодійником" не прийшов, і КҐБ далі не нагадувало про себе, хоча, безперечно, далі стежило.

Що чекає на цю родину в майбутньому? Важко передбачити. Тетяна з головою поринула в працю, Петро став ще обережніший і намагається виповнити життя різними "гоббі", далекими від політики, — фотографуванням, спортом тощо. Мріє повернутися на Західню Україну, але ледве чи це йому вдасться: знайти працю й квартиру на новому місці — завдання занадто важке в радянському суспільстві. Та й що змінив би переїзд? Хіба Західня Україна тепер — це не той самий Радянський Союз? Покищо Петро й Тетяна намагаються пристосуватися до умов життя, сховатися від

режиму, від КҐБ, від можливих дальших провокацій, наче справді вірять, що від цього можна сховатися. Що далі? Можлива нова провокація і арешт, ще ймовірніше — виклик до КҐБ і пропозиція співпрацювати донощиком, провокатором. У разі відмови — великі неприємності і привид концтабору перед очима, в разі згоди... Важко бути людиною...

■

І, нарешті, третя родина, перед якою я схиляю голову. З цією родиною я познайомилася років із десять перед моїм виїздом до Ізраїлю, наприкінці шістдесятих років, у незвичних для мене обставинах.

У коридорі консерваторії мені вказали на якусь матір з маленькою донечкою, які мовчки стояли в кутку, і сказали, що донечка — моя нова учениця. З першого погляду дівчинка вразила худорлявістю і незвичним виразом очей. Спочатку мені здалося, що цей вираз — наслідок цікавости, що її викликала в дитини я — нова вчителька з музики. Але пізніше з'ясувалося, що з такою самою цікавістю вона дивиться на все, що її оточує.

Ми привіталися, і мати несподівано запитала, чи я розмовляю по-українськи. Я відповіла, що так, але з деякими труднощами. Тоді мати, перейшовши на українську мову, промовила: "От було б добре, якби ви розмовляли з Санею по-українськи".

Якби вона запропонувала розпочати навчання доньки з сонати Ліста, я здивувалася б менше. За тих часів, коли перехожі на вулиці мало не з роздратуванням озиралися на того, хто розмовляє по-українськи, таке прохання сприймалося коли не як протизаконне, то принаймні як дивовижне.

Того самого дня я розповіла про цей випадок деяким знайомим та родичам. Знайомі (здебільшого, українці та росіяни) поставилися до цього бажання із здивованням. Серед родичів зчинився сполох. Мій дід кричав, що я маю піти до ректора і вимагати, щоб у мене забрали цю ученицю. Справа в тому, що мій дід був людиною "з раніших часів". Він був дуже релігійний і спромігся навіть за страшних 1930-их років не працювати в суботу. Щоправда, його викликали до "органів" і намагалися "навчити розуму", але марно. Якийсь молодик в "органах" (дід, згадуючи про це, називав його "молодий орган") соромив його: "Ну, як вам не соромно вірити в якісь нісенітниці?!" На це дід відповів: "А як вам, молодий чоловіче, не соромно навчати мене!" На цьому й закінчилося і, хоч як це дивно, діда не заарештували. Звільнити з праці його також не могли, бо він був найкращий у місті газозварювальник і працював у будівельному управлінні, яке будувало будинки для "паразитів" — так дід називав партійно-державних апаратників. Якщо міщух роз-

digitized by ukrbiblioteka.org

мовляє по-українськи, то це, з дідового погляду, злісний націоналіст і мало не фашист.

Ясна річ, я до ректора не ходила і нічого не вимигала. Навпаки, я з великим зацікавленням пішла на мою першу лекцію в цій родині, і незабаром у нас зав'язалися чудові, теплі взаємини, хоч і я, і вони намагалися уникати "дражливих" питань.

Іван, голова родини, був типовий західняк і розмовляв чудовою українською мовою. Лише м'які, трохи з присвистом шелесні зраджували його західнє походження. Але я майже не розуміла його матері, що жила в тій самій квартирі: вона розмовляла маловідомим мені діялектом з інтонаціями, які здавалися мені польськими. Іванова дружина — Ганна — походила з центральної України, здається — з Дніпродзержинського. Одного разу вона розповіла, що в юні роки була активною комсомолкою, мало не секретарем комсомольського осередку.

Я майже нічого не знала про минуле цієї родини. Цілком випадково довідалася, що Іван уже встиг "відсидіти": якось я сказала Ганні, що, можливо, поїду з делеґацією консерваторії до Східньої Німеччини (мої дитячі мрії!), і Ганна раптом відповіла, що їм заборонено виїздити за кордон. Я дуже здивувалася. Чому заборонено більшості євреїв, було ясно, але їм?.. Я наївно запитала: "А чому це заборонено?" Ганна коротко відповіла: "Іван сидів". Я змовкла, вражена.

Жили вони в типовому будинку — "хрущобі", в типовій трикімнатній квартирі з типовими меблями, які можна побачити в мільйонах радянських родин. Але в квартирі були й такі речі, які вирізняли її з мільйонів інших. Наприклад, величезна бібліотека української клясики, з якої вони охоче давали читати книжки. На стінах висіли чудові ілюстрації до "Енеїди" Котляревського, а над фортепіяном — олійний портрет господаря. Портрет був напрочуд вдалий і дуже подобався Іванові. Вже при перших моїх відвідинах він звернув мою увагу на портрет. На жаль, не пам'ятаю, чия це праця, лише пам'ятаю, що маляр був Івановим другом.

Іван — високий, жилавий, чорноволосий, темноокий і чорновусий — ззовні типовий український козак. Не знаю, чи він сам так цінував свою козацьку зовнішність, чи це було наслідком національної гордости, але коли в них народився син, він повідомив телефоном: "Ганна народила козарлюгу!"

Хлопця назвали на честь діда. Він був міцненький і зростав на очах. Батько з гордістю говорив про свого "козарлюгу". Щоправда, син був схожий не на нього, а на світловолосу й блакитнооку бабуню.

Більшість свого часу Іван провадив у відрядженнях. Ганна працювала, і в них завжди бракувало часу, який можна було б при-

святити дітям. Попри це родина ця для мене назавжди залишиться взірцем виховання дітей. У мене було багато учнів, і деякі з них були здібніші від цієї дівчинки, але саме від Оксани — Сані — в мене залишилися найсвітліші враження. Я не зустрічала в СРСР таких незіпсованих дітей, як вона.

Система виховання дітей в СРСР спрямована на те, щоб якомога швидше відзвичаїти їх мислити. Як правило, школа та родина чудово впоруються з цим завданням уже до десятого чи одинадцятого року життя дитини. Школа послідовно пропонує дитині готові рецепти на всі життєві випадки, і протягом десятьох років шкільної науки вчителі встигають щільно заліпити цими рецептами всі щілини живої думки. А батьки додають до цього свій ваговитий внесок, дбаючи, щоб у дитини не залишилося жадної вільної хвилини на роздуми, на те, щоб кинути погядом довкола. Бідолашна дитина ходить до школи, до танцювального гуртка, приватно навчається в викладача англійської мови, та ще — найвища межа мрій радянських батьків — відвідує школу фігурного ковзання на льоді. При цьому дитина не обирає, що їй робити, — це роблять виключно батьки. Природних нахилів дитини часто не беруть до уваги, і дитина береться до всього — і в наслідок цього — ні до чого глибоко. На початку другого десятка років життя маленький радянський громадянин перетворюється на істоту, яку ніщо в світі не цікавить. Через велику кількість навантажень дитина не має часу, щоб на хвилинку зупинитися, замислитися і обрати для себе щось їй найцікавіше й найпотрібніше. У цьому віці вона вже остаточно зіпсована, позбавлена думки та ініціятиви і звикла до того, що інші замість неї все обміркують, вирішать і дадуть керівну "вказівку".

Саме від цього Ганна та Іван зуміли оборонити Саню. Її жваве зацікавлення довколишнім світом, що вразило мене спочатку, не зменшилося з бігом років. Вона багато читала, але не належала до вундеркіндів, замучених наукою. У 7-8 років вона, подібно до більшости дітей, любила малювати. Кожного тижня, приходячи до них, я бачила на стінах нову "експозицію". Саня захлинаючись розповідала мені про своїх приятелів, про гри (ті самі, які захоплювали мене років 15 перед тим). Одне слово, це була нормально, здорова дитина — занадто нормальна для радянських умов. Від інших дітей її відрізняла, крім незвичної для оточення цікавости й допитливости, ще дивовижне відчуття відповідальности і дуже поважне ставлення до тих справ, які були (принаймні з її дитячого погляду) справді поважними.

Я була заінтриґована питанням, що його не наважувалася одверто поставити ні батькам Сані, ані їй самій: чи вона розуміє, що її родина дуже відрізняється від усіх інших? Думаю, розуміла,

digitized by ukrbiblioteka.org

але в свої дитячі роки ще не могла знати, які страшні наслідки це може мати в "країні перемігшого соціялізму".

Одначе, мав рацію той, хто сказав, що "не можна жити в суспільстві і бути цілком вільним від нього". Радянська російщина так чи так впливала, і батьки мусили докладати великих зусиль, щоб якось збалянсувати російський вплив. Алеж важко створити оазу української культури в межах власної родини серед оточення, яке в засаді глибоко вороже справжній, не фальшованій українській культурі. Зернятка радянського виховання давали проріст у найнесподіваніших формах.

Я приходила до моїх друзів найчастіше в неділі. Прийшла і на Великдень. Вони не були релігійні, але в СРСР Великдень святкують у більшості родин (навіть і в родинах членів партії), лише способи святкування різні, від дотримання всіх традиційних обрядів до простої пиятики. Я побачила причепурену квартиру, гарну скатертину на столі, а на скатерці — повно пасок усяких розмірів — від малесеньких до величезних. І, звичайно, писанки. Після лекції Ганна подарувала мені паску та кілька писанок — від імени Сані і Санею власноручно розмальованих. На одній був зображений танк з популярного польського детективу "Чотири танкісти та собака", на другій — радянський супутник з п'ятикутньою зіркою на боці, а на третій — кремлівський мур із Спаською вежею. Тоді я найглибше відчула, як важко опиратися тому, що навально суне "ззовні".

З друзями в дворі Саня звичайно розмовляла по-російськи, на це не було ради. По-російськи вона говорила вільно, лише з українським акцентом. Музичне навчання вона розпочала ще перед тим, як піти до загальноосвітньої школи. Викладачка, яка навчала її музики переді мною, також на прохання батьків розмовляла з нею по-українськи. Але коли на індивідуальних лекціях мовні проблеми можна було якось розв'язати, на групових це було цілком неможливо. Якби на лекціях з хору або сольфеджо викладач спробував говорити по-українськи, це викликало б вибух обурення батьків, для більшости яких українська мова була гіршою від буль-якої чужої. (Не так через нехіть до цієї мови, як через острах перед політичними звинуваченнями). Я пам'ятаю, як щиро обурювався Іван з того приводу, що діти співали пісню «Гоп, лошадка!» — «Що це за "Гоп, лошадка!"? — нервувався він, — "Гоп, конячко"!!!»

Саня відвідувала українську школу. На Україні є ще досить поважна кількість українських шкіл, але пересічні українські батьки із шкіри пнуться, аби влаштувати дитину до російської школи. Вони оббивають пороги всіх відділів народної освіти і погоджуються на українську школу лише тоді, коли остаточно перекона-

ються в неможливості знайти вільне місце в російській. У маленьких провінційних містечках, де іноді російських шкіл менше, ніж українських, до російських потрапляють насамперед діти упривілейованої верстви — партійних працівників, працівників міліції та КҐБ, директорів підприємств і тих, що мають "зв'язки". Хабар також відкриває шлях до імперської культури. Не дивно, що в таких умовах українські батьки поодинці й групами пишуть листи до вищих органів з проханням перевести українські школи на російську мову навчання. Далеко не кожний зважиться заради національної ідеї позбавити своїх дітей реальної практичної користи. КҐБ не мусить "організовувати" ці листи — вони виникають стихійно й масово.

Українські школи в містах (а особливо в Києві) мало відрізняються від російських. Більшість предметів викладають по-українськи, але коли трапляються якісь важкі спеціяльні терміни або важкий розділ теми, вчитель може на якийсь час перейти на російську, — "бо так краще зрозуміють". На перервах усі також розмовляють по-російськи. У чужинця, якби він відвідав таку школу, могло б виникнути враження, що радянська влада штучно підтримує життя мови, яка вже майже померла.

У такій школі навчалася й Саня. Не знаю, чи здатна була б я за таких умов виховати дитину в рамках національної мови та культури.

За два роки дівчинка перейшла до іншого викладача, і наші зустрічі стали принагідними.

Якось я зустріла Ганну на вулиці. Її вигляд був жахливий. На моє запитання вона відповіла, що два дні тому заарештували Івана. Тієї ж таки ночі в місті "взяли" багато людей. Але Іван, за її словами, не мав жадного стосунку до справ, за які схопили інших. Просто він був у списку "націоналістів", і КҐБ "підібрало" всіх за списком. Працівники КҐБ часто хизуються своїм принципом: "Аби була людина, а справу знайдемо". Отже, знайшли "справу" і для Івана. За звичаєм останніх років справу вигадали не політичну, а кримінальну.

Людина, яка не жила в СРСР, ледве чи зрозуміє, в чому полягав Іванів злочин. Склад злочину полягав у тому, що людина виконала ту працю, яку мав виконати хтось інший. Абсурд? Але абсурд упорядкований і цілеспрямований, який б'є того, хто невигідний владі. Так само робили всі Іванові колеґи, алеж у списку "націоналістів" стояв лише він, тому лише по ньому вдарила радянська "законність". Радянський абсурд має свою залізну логіку, і радянських громадян він уже давно не дивує.

Можливо, я занадто песимістична, але боюся, що це не остання "посадка" Івана. Ледве чи він надається до "соціялістичного

digitized by ukrbiblioteka.org

перевиховання". Такі люди органічно не сполучні з "залізним абсурдом", і найкращим виходом для цієї родини було б, якби їх, як деяких інших, вислали за кордон. Доки вони в СРСР, його дружині й дітям закриті всі шляхи. Чи можна сказати, що ця родина дуже нещасна? І так, і ні. Певно, вони не почуваються щасливими. Але чи не щасливі вони від того, що зуміли виокремитися з натовпу, який співає в унісон фальшиву оптимістичну пісню, сумно й похмуро торуючи нескінченну путь до "осяйних висот"?

■

Не знаю, чи впоралася я з завданням, яке собі поставила: дати закордонному читачеві бодай приблизне відчуття радянської атмосфери, буденности того дивного для невтаємничених життя. Може, мій читач і не зрозуміє всього, що я намагалася відтворити. Але якщо я висловила хоч частку моєї любови й захоплення родиною, яка варта далеко кращих слів і глибших почуттів, ніж ті, які я здатна переказати — то я не марно витратила час, перейшовши від звичного для мене нотного до звичайного білого паперу.

РЕДАКЦІЙНЕ

30 квітня ц. р. Юрій Володимирович Шевельов склав обов'язки редактора нашого журналу, які він виконував упродовж більше як двох років (від грудня 1978 до квітня 1981). Його своєчасну згоду стати на обмежений термін редактором "Сучасности" ми розцінили як великий успіх нашого видавництва. Тепер, з перспективи понад двох років видно, що у понад 20-річному житті нашого журналу, Юрій Шевельов створив новий етап, який став вартісним надбанням "Сучасности" та її читачів у діяспорі й на батьківщині. За той цінний внесок, який Юрій Шевельов зробив для нашого журналу, ми висловлюємо йому найщирішу подяку. Водночас ми раді поділитися з нашими читачами й співробітниками вісткою, що Юрій Володимирович погодився надалі залишитися в складі редакційної колеґії "Сучасности", отже, ми і в майбутньому будемо користуватися його знаннями та досвідом.

Видавництво і редакція "Сучасности"

Історія театру з білими плямами

Горбенко, А. Г. ХАРКІВСЬКИЙ ТЕАТР ІМЕНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА. Київ ("Мистецтво"), 1979, 200 стор.

Книжка складається з двох частин: "Я вибираю «Березіль»" та "На шляхах до вершин соціялістичного реалізму". Першій присвячено 78 сторінок, решта йде на другу частину. Але сторінки про "Березіль" не підсилені ілюстративним матеріялом. У книзі нема жадної ілюстрації з постав Леся Курбаса. Усе обмежується на двох знятках акторів: Амвросія Бучми — називна роля в "Джіммі Хіґґінсі" та Івана Мар'яненка — Ґонта в "Гайдамаках". А коли говорити взагалі про період "Березоля", то дано ще дві: Наталя Ужвій та Борис Балабан у "Седі" за Сомерсет Моемом (режисер Валерій Інкіжинов) та Бучма в "Хазяїні" Карпенка-Карого (режисер Володимир Скляренко). Натомість знаходимо численні ілюстрації з вистав Маріяна Крушельницького та по ньому, і навіть портрет його подано дещо більшим пляном поруч з портретом Курбаса.

В книзі, як і треба було сподіватися, знавши радянську цензуру, замовчано про дійсні причини усунення не тільки Курбаса, але й його послідовника Крушельницького, що, не бувши режисером у "Березолі", пізніше використовував його режисерські принципи. Не згадується, що Крушельницького знято з керівництва харківського Театру ім. Шевченка 1951 р. після Декади українського мистецтва в Москві, (де тоді виступав цей театр), як кінцевий акт попередньої критики його. Крушельницького критиковано за його погляд на харківський Театр ім. Шевченка як "театр героїчно-романтичний". [1] А чотири роки пізніше ця критика зробилася ще суворішою й зазначала, що в Театрі ім. Шевченка "за зовнішньою монументальністю та емоційним виявленням «красивих» театральних форм, як чужий привид ходять не вижиті рецидиви «експресивного реалізму», одягнені в тоґу «героїчно-романтичного стиля»".[2] Усе це замовчано, бож як тоді поєднати цю критику з проклямацією у Горбенка "театру революційної романтики".

---

1. Пор. Д. Тальніков. Искусство режиссера и актера, — "Театральный альманах", кн. 3 (5). Москва, 1946, стор. 138.

2. Г. Осіпов. Когда ошибается режиссер, "Театр" 1950, 7, стор. 51.

digitized by ukrbiblioteka.org

Автор пояснює кінець "Березоля" й "приборкання" Крушельницького чинниками досить непереконливими. Наприклад, щодо Курбаса, то він двічі посилається на його хворобу: в сезон 1931-32 рр. вона не дозволяла йому брати активну участь у творчій праці театру (стор. 72), а також у квітні й травні 1933 р. (74). Автор навіть не закінчує цитати з останньої промови Курбаса, що стосувалася до постави "Загибелі ескадри" О. Корнійчука, де мовиться, що драматург приступив до вирівняння деяких моментів у п'єсі на жадання театру, — бо це ж руйнувало б твердження про примат тексту драми над театром (77).

Те саме щодо Крушельницького. Горбенко пояснює кризу в Театрі ім. Шевченка не тільки репертуаром, а й відходом з театру режисера Леонтія Дубовика, хворобою режисера Романа Черкашина, малою кількістю постав Крушельницького (157). Обминається те, що останнього спрямовано в стильово цілковито відмінне середовище київського Театру ім. Франка, а до харківського Театру ім. Шевченка покликано вихованця московського Художнього академічного театру другого (МХАТ 2), Бенедикта Норда, для остаточного "викорчовування" решток стилю "Березоля".

Книжку задумано переважно як панегірик діяльності "одного з найталановитіших майстрів радянської сцени" — Крушельницького (157). Опис усіх вистав його подано з браком повного об'єктивізму, тоді як у багатьох виставах Курбаса автор намагається знайти хиби: "Народній Малахій" — політична катастрофа (56); "Художнє іносказання ставало на заваді ясності вистави ("Мини Мазайла") в театрі «Березолі»" (60); в "Диктатурі" І. Микитенка "театр різними сценічними ефектами (в тому числі і музикою) відволікав глядача від основного конфлікту твору" (64); М. Куліш і театр "Березіль" "побачили (у виставі «Маклена Ґраса») не головне, не типове у житті трудящих... Західньої України [?] (77) та інше.

Постійне намагання автора оминути імена людей, на яких лежить партійне табу (наприклад, участь Миколи Хвильового в тексті вистави "Алло, на хвилі 477" чи Костя Буревія в "Чотирьох Чемберленах") іноді веде до яскравих недоречностей. Наприклад, автор детально аналізує виставу "Пролог" у "Березолі". Докладно описує сцену "Кабінету царя"; перелічує всі епізодичні постаті, починаючи від царя й цариці; зазначає всіх виконавців, включно до найдрібніших ролей, але цілковито "забуває" зазначити виконавця ролі самого царя — Йосипа Гірняка. І те саме щодо других ролей цього актора, кінчаючи аж на Зброжекові ("Маклена Ґраса"). Ніде й не згадано Сергія Каргальського, колишнього актора "Березоля", пізніше репресованого.

В книзі чимало неточностей. Так, говорячи про впливи на Л. Курбаса режисури М. Райнгардта, Г. Креґа та віденського "Бурґтеатру" (15), автор не вказує на безпосередній вплив на нього австрійського актора-антинатураліста Йозефа Кайнца, імпресіонізму драм Петера

Альтенберґа і навіть предтечі німецького експресіонізму — Франка Ведекінда; вистава "Секретар профспілки" 1924 р. була створена не за А. Сінклером, а за Лероєм Скоттом; А. Піотровський не брав участи в створенні вистави "Напередодні" 1925 р.; Гнат Юра не грав у виставі "Мина Мазайло" Куліша в київському Театрі ім. Франка, ролю Мини там грав Трентій Юра (60). І, нарешті, перша вистава "Гамлета" на українській сцені ніяк не належить Театрові ім. Шевченка (166). Такою була вистава драматичної секції Львівського оперового театру 1943 р., де в головній ролі виступав Володимир Блавацький, режисерував її колишній березілець Гірняк, а ролю Першого Актора грав згадуваний Горбенком Ярослав Геляс.

Вважати за дійсну історію харківського Театру ім. Шевченка нарис А. Горбенка не можна. Дещо він сказав більше за попередників, як, наприклад, про творчу методу Курбаса. Але найбільшу прислугу Горбенко зробив, подаючи в кінці репертуар Театру ім. Шевченка від 1922 до 1979 р., наочно показуючи "шлях" театру від вистави "Газу" Ґ. Кайзера (1923) й найвидатніших драм М. Куліша (1928-29) до ... "Сватання на Гончарівці" Г. Квітки-Основ'яненка (1978)! Цебто повернення театру до етнографічного видовища, до "дражніння хахла", стимульованого колись царськими офіційними чинниками, а тепер їхніми партійними послідовниками. Чи є в цьому (за висловом автора) "вершини соціялістичного реалізму"?

Валеріян Ревуцький

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

«ТИСЯЧА ГОЛІВ» ТА ІНШЕ

У січневому числі "Сучасности" за 1981 р. появилася рецензія Василя Качуровського на мою виставку в Українському інституті новітнього мистецтва в Чікаґо 1980 р. Деякі твердження автора не збігаються з фактами історично-творчого характеру, тому пропоную цих кілька додаткових інформацій.

Твердження В. Качуровського, що "Соловій був завжди мистцем фігуративного малярства" виключає один з найбільш динамічних періодів у моїй праці — безпредметність, який припадає на 1947-1948 роки!

digitized by ukrbiblioteka.org

Хоч із цього етапу не багато збереглося, бо з огляду на післявоєнні браки (малярське полотно, папір тощо) доводилося у творчій гарячці замальовувати намальоване попереднього дня свіжими задумами, цей етап був важливим творчим процесом.

На початку 1970 року з'явилася в мене ідея: створити тисячу голів, себто тисячу картин (програмово кожна якоюсь мірою інша) і цього ж року виставити всю ту серію. Виставка відбулася в залях Українського інституту Америки в Нью-Йорку, але кілька десятків експонатів довелося забрати додому через брак місця для всієї тисячі. То була дотепер найбільша виставка цієї серії (виставка в Чікаґо репрезентувала натомість не лише експонати з цієї серій, а взагалі зразки творчости останньої декади, 1970-1980).

З нагоди виставки першої тисячі голів у Нью-Йорку я писав: "Багато [...] кімнат-клітин, вдержаних у дусі антитези на функціональність, були б тим місцем, де я бажав би примістити цю збірку голів" ("Про речі більші, ніж зорі", "Сучасність" 1978, стор. 279). У той час я ще не мав чіткої концепції щодо тотальности і кількости картин у цьому задумі; занотоване було лише передчуттям, яке в процесі праці розгорнулося і стало максимою цього проєкту: трактувати всі ці тисячі картин як один суцільний твір, який не варто членувати, а в ідеальних обставинах зібрати в одній багатотисячній збірці.

Реалізація цього пляну-задуму, з огляду на кошти, належить майбутньому, але це не відсуває актуальности дебат про свіжість, історичне місце і виміри ідеї.

Критик з "Нью-Йорк таймз-у" (4 січня 1981), обговорюючи виставку творів імпресіоніста Піссаро "Збирання яблук в Ераньї" з 1888 року, робить далекосяжний здогад, що мистець, малюючи цей образ, мав на увазі... Голгофу. Але він не робить собі ілюзій, що цей його здогад колинебудь оправдається, хіба відкриють припадково записки мистця, що потверджують його здогад. Розп'яття та імпресіонізм Піссаро — справді далекий політ уяви критика, але це свідчить, що без уяви не можна приступати до твору мистецтва, та про цінність занотованих — самими ж мистцями чи близькими до них людьми — думок мистця.

Перша тисяча з серії "Тисяча голів" проєктувала "портрет людства"; наступні праці виходять з іншої, більш зашифрованої вихідної точки. Може, з часом вдасться мені створити супровідний текст, без якого буде важко відтворити ідейні первні і стимули цієї серії: глядач опиняється перед дверима, які відмежовують загальне людське (суспільне) знання та досвід від інтимно-автобіографічного, від персональних епізодів життя і досвіду мистця, переданих трудною формою.

Ми говоримо про нові критерій, це бо в дусі часу — пізнання меж (безмежжя) людської уяви, що прилягає до стремлінь у пізнанні меж (безмежжя) всесвіту.

Юрій Соловій

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО
3 *Іван Світличний:* Я — дисидент. Дев'ять сонетів.
7 *Юрій Милославський:* Доміно. *Переклав Мойсей Фішбейн.*
14 *Олександер Смотрич:* Кільканадцять мініятюр.
19 *Йосип Гірняк:* Театр-студія імени Івана Франка.

ТЕАТР І МУЗИКА
40 *Юрій Фіяла:* Беля Барток: Творчий парадокс 20 століття.
47 *Василь Витвицький:* Цінне музичне видання.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ
49 *Мілан Кундера:* На що ставлять чехи. *Переклала М. С.*
55 *Михайло Френкін:* Національно-визвольний рух у Росії під час Лютневої революції 1917 року як могутній чинник політичної боротьби в державі (II).
65 *Микола Кузик:* Після «визволення». Із спогадів зв'язкового ОУН (II).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ
81 Комітет вільного світу: Заява Комітету; Інтерв'ю з Мідж Дектер.
89 *Анатоль Камінський:* Сучасні міркування в сторіччя «Народної волі» (II).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ
96 *Петро Самородницький:* Парадокси Росії.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ
106 Микола Горбаль: лист з табору та інтерв'ю.

ЖИТТЯ В КИЄВІ
113 *Лариса Ґлузман:* Три родини.

123 Редакційне.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ
124 *Валеріян Ревуцький:* Історія театру з білими плямами.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ
126 *Юрій Соловій:* «Тисяча голів» та інше.

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Арґентіна: Dr. M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires

Великобританія: Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Ізраїль: G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam

Канада: Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

США: G. Lopatynski
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschlikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1981 рік

	одно число:	річно:	
Австралія	3.—	30.—	дол.
Австрія	45.—	450.—	шил.
Англія	1.25	12.50	фун.
Арґентіна	7000.—	70.000.—	пез.
Бельгія	100.—	1.000.—	б. фр.
Бразілія	200.—	2.000.—	н. круз.
Венесуеля	3.50	35.—	ам. дол.
Голляндія	7.—	70.—	ґул.
Ізраїль	20.—	200.—	шек.
Канада	3.50	35.—	ам. дол.
Німеччина	6.—	60.—	н. м.
США	3.50	35.—	ам. дол.
Франція	15.—	150.—	ф. фр.
Швайцарія	6.—	60.—	ш. фр.
Швеція	15.—	150.—	к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для вплат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТИ»

Леонід Плющ

У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Автобіографічна розповідь людини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіятрів» КҐБ,

— історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів,

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною,

— історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору,

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Іван Майстренко

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Мюнхен, 1979, 260 стор. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за совєтизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерти Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежнєва, Ленін і національне питання.

Ціна 8 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Европі:

Sučasnist
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

digitized by ukrbiblioteka.org